

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'limi vazirligi

1991-yildan chiqa boshlagan

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2006-yil 22-dekabrda
0055-raqam bilan ro'yxatga olingan

2013-yil. 6-son

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMYI-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV

Mamatqul JO'RAYEV

Shahnoza JO'RAYEVA

Islom ZOKIROV

Ulug'bek INOYATOV

G'ulom MIRZAYEV

Nizomiddin MAHMUDOV

Abduhamid MUXTOROV

(Mas'ul kotib)

Abdug'afur RASULOV

Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV

Ergesh ABDUVALITOV

Manzura DADAXO'JAYEVA

Lutfullo JO'RAYEV

Ehson TURDIQULOV

Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA

(Til o'qitish metodikasi bo'limi)

Dono XO'JAYEVA

(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar tahlil qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 15.06.2013-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturası. 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.

Buyurtma № . Adadi 12280 nusxa.

MUNDARIJA**BARKAMOL AVLOD – MAMLAKAT KELAJAGI**

Qurbonboy Matqurbonov. Iqbolingda aylanay, bolam!3

DOLZARB MAVZU

Uldona Abdurahmonova. Ziyo istagan qalblar birlashgan sarhad5

Feruza Qodirova. Globallashuv jarayonlarida milliy axborot tizimini modernizatsiyalash masalalari dolzarbligi10

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Dilnoza Yo'ldosheva. Hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida «Nomshunoslik» mavzusini o'rganish12

Nodira Barotova. Noan'anaviy adabiy o'yinlar14

Muharram Hamroyeva. Xorijiy til darslarida interfaol usullardan foydalanish16

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz!18

TAHLIL

Ibrohim Haqqul. Navoiy qit'alari22

ARUZ VAZNI SABOQLARI

Laylo Sharipova. Hazaj bahri. Mafo'iylun ruknining zihoflari26

TADQIQOTLAR

Muhammadrizo Jo'rayev. Bir muhammas tarixi29

Nilufar Abdurahmonova. Ba'zi tilshunoslik terminlarining qo'llanish tarixi xususida31

Dilrabo Quvvatova. Poema janridagi shakliy izlanishlar in'ikosi34

Yorqinjon Odilov. «Devoni lug'otit-turk»dagi ba'zi so'zlarning semantikasi tadqiqi37

ADABIY TAQVIM

Naim Karimov. «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasining yaratilishi39

QO'SHIMCHA MATERIAL

Dilnavoz Salimova. Oybek poetikasida «quyosh» timsoli43

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Mo'minjon Siddiqov. «Ashraquat...»ni anglash46

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,

244-04-15. E-mail: til@sarkor.uz Veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

YUKSAK EHTIROM IFODASI

Yurtimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda qatorida ilm-fan, ta'lim, madaniyat, adabiyot, san'at sohalariga ham ulkan e'tibor qaratilmoqda. Bu Vatanimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan atoqli adiblar, fan va madaniyat namoyandalarining xotirasini e'zozlash, qutlug' merosini asrab-avaylash va o'rganish borasida keng ko'lamlı ishlarida yaqqol o'z ifodasini topayotgani e'tiborga molik.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 27-may kuni qabul qilingan «O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad va taniqli shoira Saida Zunnunova xotirasiga Toshkent shahrida haykal o'rnatish to'g'risida»gi Qarori asosida Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy bog'ida yana bir muazzam badiiy obidaning bunyod etilishi ana shu ezgu ishlarning mantiqiy davomidir.

Bevosita davlatimiz rahbarining tashabbusi asosida yaratilgan ushbu haykal timsolida sobiq mustabid tuzum davridagi qiyinchilik va mashaqqatlar, hijron va ayriliq azoblariga qaramasdan, vafo va sadoqat namunasini ko'rsatib, og'ir sinovlarda toblangan, insoniylik, sabr-bardosh va mehr-oqibat fazilatlariga o'z shaxsiy hayotlarida amal qilib, bu tuyg'ularni betakror asarlarida yuksak pardalarda tarannum etib yashagan ikki ulug' ijodkorning yorqin siymosi ta'sirchan badiiy-estetik vositalar orqali ifoda etilgan.

Shu yilning 10-iyun kuni – atoqli adib Said Ahmad tavallud topgan kunda haykalning tantanali ochilish marosimi bo'lib o'tdi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Milliy bog'iga ijodkor ziyolilar, talaba va o'quvchi-yoshlar, mahalla va mehnat jamoalari vakillaridan iborat keng jamoatchilik to'plandi.

Bugungi kunda bu otashqalb ijodkorlarning o'lmas asarlaridan bahramand bo'lmagan kitobxonni topish amrimahol. Zero, Said Ahmad ravon uslubi, yengil yumori, tabiat manzaralarini aks ettirishda joziba kashf etishi, mayin va nozik tuyg'ularni aniq va yorqin tasvirlash mahorati, nasrdagi lirizmi bilan ajralib turadi. Yurtimiz mustaqillikka erishgach, xalq adibi Said Ahmadning kuchiga kuch, g'ayratiga g'ayrat qo'shildi. U yangi-yangi hikoyalar, ocherklar, publitsistik maqolalar, xotiralar yaratib, kitobxonlarni mamnun qildi. Bu jihatdan yozuvchi-

ning «Xandon pista», «Yo'qotganlarim va topganlarim», «Qorako'z majnun», «Kiprikda qolgan tong» nomli to'plamlari xarakterlidir.

Said Ahmad o'zbek adabiyoti, san'ati va madaniyatini yuksaltirishdagi ulkan xizmatlari uchun davlatimiz tomonidan munosib taqdirlangan. U «Buyuk xizmatlari uchun», «Do'stlik» ordenlari bilan mukofotlangan. Adib «O'zbekiston Qahramoni» degan yuksak unvonga ham sazovor bo'lgan.

Iste'dodli ijodkor Saida Zunnunova «Qizingiz yozdi», «Yangi she'rlar», «Gullar vodiysi», «Qizlarjon», «Bir yil o'ylari» kabi she'riy to'plamlarida yoshlik sururi, Vatan shukhi, mehnat nashidasini madh etsa, «Gulbahor», «Go'dak hidi» kabi nasriy asarlarida oila, vafo va muhabbat mavzularini tarannum qilgan.

Vafo va sadoqat ramzi bo'lmish ushbu haykalga nazar tashlar ekanmiz, nazarimizda muhtaram yozuvchimiz «Ufq» trilogiyasidagi ushbu so'zlarni barkamol avlodga qarata: «Hech bir inson oyoq tagiga qarab yashamaydi. Olis ufqlarni mo'ljalga olib yo'l yuradi. Uni hamisha ertangi kun, yashash, yasharish, yaratish ishtiyoqi oyoqqa turg'izgan», – deya ta'kidlayotgandek, shoira Saida Zunnunova esa quyidagi misralar orqali ularni to'g'ri yashashga undayotgandek bo'ladi:

*Xiyonat, g'iybatni bilmadim sira,
Nodonlik yo'lga qo'ymadim oyoq.
Ishqim bo'lsin, dedim, nurdek pokiza,
Balki shuning uchun sochimdagi oq.*

ИҚБОЛИНГДАН АЙЛАНАЙ, БОЛАМ!

Истиқлолнинг илк кунларидан бошлаб республикамизда амалга оширилаётган таълим-тарбия соҳасидаги кенг кўламли ислохотлар бугун ўз самарасини бермоқда. Бу ўқувчи-ёшларнинг илм-фан, санъат, маданият ва спорт соҳаларидаги нафақат республика, балки халқаро миқёсдаги танловларда ҳам тан олинди, эътироф этилаётганида яққол исботини топмоқда. Баркамол авлодни вояга етказиш бўйича амалга оширилган кенг кўламли ишлар, эришилган ютуқлар 2012 йилнинг 16–17 февраль кунлари пойтахтимиз Тошкентда «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш — мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti» мавзусида ўтказилган нуфузли халқаро конференция иштирокчилари томонидан ҳам юксак баҳоланди ҳамда қўллаб-қувватланди.

Ўтган қисқа вақт мобайнида Ўзбекистон жамоаси таркибида биргина халқаро фан олимпиадаларида жами 253 нафар ўқувчи қатнашиб, улар 21 та олтин, 51 та кумуш, 90 та бронза медаллари ва 100 тадан ортиқ дипломларни қўлга киритгани ана шу ғамхўрликларга ёшларимизнинг муносиб жавоби бўлди, десак, сира янглишмаймиз. Янада қувонарлиси, ўқувчиларимиз 2013 йил апрель ойида Тошкент шаҳрида ўтказилган 47-халқаро Менделеев олимпиадасида 2 та олтин, 5 та кумуш, 8 та бронза медаллари соҳиби бўлиб, Ўзбекистонимиз байроғини юқори кўтаришга сазовор бўлдилар.

Жорий йилнинг 25–28 май кунлари Чилонзор туманидаги 1-Тошкент педагогика коллежида академик лицей, касб-хунар коллежи ва умумтаълим мактаблари ўқувчилари ўртасида Умумтаълим фанлари олимпиадасининг якуний республика босқичи бўлиб ўтди.

– Фан олимпиадалари юқори билимли, иқтидорли, қобилиятли ва истеъдодли ўқувчиларни аниқлаш ҳамда уларни қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш мақсадида ўтказилаётган муҳим тадбирлардан бири саналади, – дейди ташкилий қўмита аъзоси Мурод Шораҳимов. – Шу сабабли уни ташкил қилиш ва ўтказиш билан боғлиқ барча масалалар Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази, Халқ таълими вазирлиги, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда. Жумладан, умумтаълим фан олимпиадаларини ўтказиш тўғрисидаги Низом ҳам мазкур муассасалар ҳамкорлигида ишлаб чиқилиб, йилдан йилга такомиллашиб бормоқда. Масалан, аввалги йилларда ёзма иш ва тест си-

новларига 50 балдан берилар эди. Бу йилдан эътиборан умумий ёзма ишларга 30 балл, тестларга 70 балл бериладиган бўлди. Бундан мақсадки, биринчи босқичда етарли балл тўплай олмаган ўқувчиларга ҳам тест синовларида бутун билим ва имкониятини ишга солиб ғолибликни қўлга кириштириш имкониятини яратишдир.

Синовлар холис ва адолатли ўтди

26 май куни Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри миқёсида ўтказилган беллашувларда 76 ва ундан кўп балл тўплаб, 1-, 2-, 3-ўринларни эгаллаган 385 нафар энг иқтидорли ва билимли ўғил-қиз ғолиблик шохсупасига кўтарилиш учун ўзларидаги бор билимларини намойён этишга киришишди. Олимпиада жараёни холисона ўтказилишини таъминлаш мақсадида ҳакамлар ҳайъати таркиби Давлат тест маркази, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси институтлари ва олий таълим муассасаларининг етакчи олим-педагоглари, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ва умумтаълим мактабларининг малакали ва тажрибали ўқитувчиларидан шакллантирилди.

– Информатика фанидан 13 нафар ўқувчи ғолибликундаъвогарликқилди, – дейди ҳакамлар ҳайъати аъзоси Дилфуза Одилова. – Иштирокчилар PASCAL, DEPLHI ва BASIC дастурлаш тилидан бирида дастур тузиш топшириғини бажаришди. Топшириқлар сони 5та. Дастур тузиб бўлишгандан сўнг белгиланган дастурларнинг тўғри ишлаши текширилди, баҳолаш мезони асосида балл берилди. Ҳар бир масала 0 дан 6 балгача баҳоланди ва ўртача балл чиқарилди. Топшириқларнинг ҳар бири Давлат таълим стандартлари бўйича информатика фанида ўрганилиши керак бўлган масалалардан иборат бўлганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Маълумот ўрнида айтиш керакки, олимпиада 19 та умумтаълим фанларидан (2 та махсус мактабларда она тили ва адабиёт ҳамда математика фанларидан) ўтказилди.

– Масалан, тарих фанидан ёзма ишда иштирокчилар 3 та йўналишда билимларини синовдан ўтказишди, – дейди ҳакамлар ҳайъати аъзоси, Фанлар академияси тарих институти илмий ходими Дилмурод Нормуродов. – Бунда топшириқлар бажарилишига қараб, меъморий ёдгорликлар йўналишига 10 балл, давлатчилик тарихига 14 балл берилди. Президент асарлари бўйича билим 6 балл ҳажмида баҳоланди. Кўриниб турибдики, умумий 30 балл йиғиш имконияти бор.

Ишонч ҳамisha ғолиб

Маълумки, махсус таълим йўналиши бўйича икки фан, яъни математика ҳамда она тили ва адабиёт бўйича олимпиаданинг республика босқичида 29 нафар кўзи ожиз ўқувчи иштирок этиш имкониятини қўлга киритган эди. Қизгин баҳслар жараёни Олмазор туманидаги 100-махсус мактаб-интернатда ўз интиҳосини топди. Якуний натижага кўра, она тили фанидан Шўрчи туманидаги 122-махсус мактаб-интернат ўқувчиси Гулбахор Боймуродова биринчи, Қашқадарё вилояти махсус мактаб-интернати ўқувчиси Азизбек Ҳожиқонов иккинчи, Самарқанд вилояти махсус мактаб-интернати ўқувчиси Замира Қаршиева учинчи ўринни эгаллади.

Салом, талабалик!

28 май куни фанлар олимпиадасининг расмий ёпилиш маросимида 1-, 2-, 3-ўринларни эгаллаган 39 нафар ўғил-қизга Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўрта махсус, касб-хунар таълими марказининг 1-, 2-, 3-даражали дипломлари тантанали равишда топширилди. Орзиқиб кутилган дақиқалар келганида нафақат билимдонлар, балки уларнинг устозлари ҳам диққатни бир жойга тўпладилар. Асосийси, совринли ўринларни эгаллаган ўқувчилар олимпиада низоми ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 13 октябрдаги «Ўзбекистон иқтидорли ёшларини тақдирлаш ва моддий рағбатлантириш тўғрисида»ги 226-сонли Қарорига биноан олий ўқув юртларига тест синовларисиз ҳамда қўшимча имтиҳонларсиз кириш имтиёзига эга бўлишди.

Ғолиб ўқувчилар билан суҳбатлашиш асносида қизиқ далилга дуч келдик. Гап шундаки, инглиз тили фани беллашувларида совринли 1-,2-,3-ўринларни пойтахтда таълим олаётган ёшлар эмас, балки Наманган, Бухоро, Андижон вилояти ўқувчилари қўлга киритишди.

– Юртимизда чет тилларни ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда, – дейди ғолиблардан бири Наманган давлат университети қошидаги 2-академик лицей ўқувчиси Темурбек Қосимов. – Бу эътибордан бахраманд ёшлар чет тилларини мукаммал ўзлаштиришмоқда. Шу боис улар ичида сараланиб инглиз тили бўйича фан олим-

пиадасининг сўнги босқичигача етиб келиш ва, қолаверса, якуний босқичда 1-ўринни эгаллаш осон бўлмади. Шунга қарамай, бор салоҳиятимни ишга солиб ғолиб бўлиш учун ҳаракат қилдим. Муваффақият интилганники экан. Натижаларни эшитишим билан биринчи бўлиб устозларим Нафиса Дадажнова, Нуриддин Тошбоевга кўнғирок қилдим. Зотан, муваффақиятимда ёшларга яратилаётган имконият ва шарт-шароитлар ва биздаги қобилиятларни тўғри йўналтирган устозларимнинг ҳиссаси каттадир.

– Иқболингдан айланай, болам, дея қувонч ёшларимни ҳеч яширолмайман, – дейди оҳангаронлик Равшаной Абдужабборова. – Қизим Навоий кончилиқ институти қошидаги Олмалик академик лицейи ўқувчиси Мастура Маражабова 92,5 балл билан она тили ва адабиёт фанидан биринчилиқни қўлга киритди. Бу тасодиф эмас, албатта. Икки йилдан буён вилоят миқёсидаги беллашувларда иштирок этиб, ғолиблиқни қўлдан бермай келаётганди. Энди эса республика миқёсида ҳам ўзининг истеъдод ва иқтидорини кўрсатиб бера олди.

Натижалар чуқур таҳлил қилинади

Жорий йилги Умумтаълим фанлари олимпиадаси якунига кўра, жами 19 та фандан 39 нафар ғолиб ўқувчи аниқланди. Уларнинг икки нафари умумий ўрта таълим мактаблари, 6 нафари махсус мактаб-интернат ҳамда 31 нафари ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларидир.

Олимпиада жараёнида жами 18 та ўрин, яъни информатика фанидан 3 та, физика фанидан 3 та, рус тили (таълим ўзбек тилида) 3 та, ўзбек тили фанидан 1 та, рус тили фанидан (таълим рус тилида) 2 та, қозоқ ва тожик тилларидан 2 тадан, математика фанидан 2 та ўрин ўқувчилар томонидан етарли балл тўпланмаганлиги сабабли бўш қолди. Жамоалар ҳисобида Тошкент шаҳри 10 та совринли ўрин билан 1-, Навоий ва Наманган вилоятлари 5 та ўрин билан 2-, Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Андижон, Бухоро, Самарқанд вилоятлари вакиллари 3 тадан совринли ўрин билан 3-ўринни эгаллашга муваффақ бўлди. Жиззах, Сирдарё ва Фарғона вилоятлари жамоалари бирорта ҳам совринли ўринни қўлга кирита олмади. Албатта, жойларда юқорида тилга олинган ҳисобот бўйича таҳлиллар, мунозаралар давом эттирилади ва келгуси йил беллашувларига тайёргарлик бошлаб юборилади. Негаки мазкур олимпиада жараёнида мутасадди ва масъуллар билимлар беллашуви — меҳнатдан завқланиш, шу билан бирга, билимлар равнақи омили эканини англаб етдилар. Аслида, муҳими ҳам шу эди.

Қурбонбой
МАТҚУРБОНОВ

ЗИЁ ИСТАГАН ҚАЛБЛАР БИРЛАШГАН САРҲАД

Муқаддас Китобда ёзилишича, аввал СЎЗ яралди: «кун фаякун», яъни, бўл, дейилди – бўлди. Шунинг ўзи сўзнинг улуғлигига буюк далил.

Сўз воситасида инсон ўзини англайди, англади. Билим эгаллаш узлуксиз жараён. Бугун фан-техника тараққиёти юқори даражага эришмоқда. Инсон ақли коинотни забт этмоқда, ўзгартирмоқда. Аммо ўз қалбини ўзгартириш – бугун ҳам катта муаммо. Инсон қалбининг ўзгариши ва юксалиши эса таълим-тарбия билан бўлади.

Бу, айниқса, бугун жаҳонда ахборот технологиялари жадал тараққий этган, камолотга чорлайдиган эзгу таълимотлар билан ёвуз ғоялар ўртасидаги азалий кураш ҳар бир инсон онгу қалбида чуқур акс-садо бераётган бир шароитда янада яққолроқ намоён бўлаётир.

Ўзбекистон Алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари давлат қўмитаси маълумотларига кўра, ҳозирда мамлакатимизда интернетдан фойдаланувчиларнинг сони 10 миллиондан ошган. Бу кўрсаткич 2010 йилда 2,8 миллион нафарни ташкил этарди. Бугун деярли ҳар учинчи юртдошимиз интернетга кираётир.

Мамлакатимиз таълим тизимида «Электрон таълим» лойиҳаси жадал амалга оширилмоқда. Бунда барча таълим муассасаларини ягона таълим порталига бирлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Президентимиз Ислом Каримовнинг 2005 йил 28 сентябрдаги «Жамоат таълими ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори бунда дастурил-амал бўлаётир.

Таълим-тарбия ўчоғи

Бу қарор мамлакат мактаблари, лицейлар, коллежлар ўқувчиларининг, олий таълим муассасалари талабаларининг ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини ҳар томонлама қондириш учун зарур шарт-шароитларни яратди. Маҳаллий интернет тармоғининг таълимга оид ахборот ресурсларини ривожлантиришга катта туртки бўлди.

Қарорнинг энг муҳим жиҳати шундаки, мамлакатимиз мактаблари, академик лицейлар, коллежлар, олий таълим муассасалари, ёшлар ташкилотлари, кутубхоналар, музейлар ҳамда бошқа илмий-таълим ва маданий-маърифий ташкилотлар – жами 12 000 га яқин муассасаларни интернет тармоғига улаш асосан «ZiyoNet» орқали амалга оширилади. Ахборот ресурсларини «ZiyoNet» тармоғи ресурс марказининг технологик майдончасида жойлаштириш, сақлаш ва қўллаб-қувватлаш,

шунингдек, электрон почта хизматлари мактаблар, академик лицейлар, коллежлар, олий ўқув юртлиари, ёшлар ташкилотлари, кутубхоналар, музейлар ҳамда бошқа таълим, илмий ва маданий-маърифий муассасалардаги фойдаланувчиларга хизмати бепул.

Мазкур қарорнинг ижросини таъминлаш бўйича Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 28 декабрдаги «ZiyoNet жамоат таълими ахборот тармоғини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ «ZiyoNet» ресурс маркази ҳамда унинг Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим, Халқ таълими вазирликлари ҳузуридаги бўлимлари ташкил этилди. Мазкур бўлимлар томонидан республикамизнинг барча жойларида педагогларимиз томонидан ишлаб чиқилаётган турли илмий-оммабоп ва бошқа турдаги таълимга оид ахборотлар тезкорлик билан тармоқнинг Интернетдаги расмий манзили – www.ZiyoNet.uz порталига жойлаштириб борилмоқда.

Қолаверса, мазкур порталнинг ўзидан туриб фойдаланувчилар шахсий ёки ўзлари таҳсил олаётган таълим муассасаларининг бўлим ва сайтларини ишга туширишлари мумкин. Бу жараёнда улар бепул хостинг ва тайёр сайт намуналаридан фойдаланадилар. ZiyoNet.uz порталидан ёшлар таълимга оид ўзлари истаган ахборотларни топа олишлари учун барча имкониятлар мавжуд. Тармоқ ишига малакали мутахассислар, педагоглар, журналистлар жалб этилган.

Ўнта бўлим бирлашса...

ZiyoNet – Миллий телекоммуникация тизими ўқув-таълим, илмий, ёшлар ҳамда болалар муассасалари ва ташкилотлари учун мўлжалланган ахборот материалларини бирлаштирувчи ягона ахборот-ресурс майдончага эга жамоат таълим ахборот тармоғи ҳисобланади.

Бугунги кунда порталнинг 10 та бўлими мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

Таълим. Бўлимда келтирилган маълумотлар ўқитувчилар, мактаб, коллеж ва лицей ўқувчилари, талабалар ва уларнинг ота-оналари учун мўлжалланган. Ушбу бўлимда ҳар бир таълим босқичининг мактабгача таълимидан бошлаб, олий ўқув юртидан кейинги таълимдаги статистик маълумотлар ва қонунчилик базаси келтирилган.

Абитуриент. «Абитуриент» бўлими олий ўқув юртига кириш жараёнида абитуриентлар учун фойдали йўлланма бўла олади. Бўлимнинг

«Абитуриентга эслатма» қисмида олий ўқув юрталарига йўналишлар бўйича ҳужжат топшириш жараёни берилган.

Ўйинлар. Бўлимда: Йўл ҳаракати қоидалари, Математик пазл, Математик блокнот, «Мунажжим» ҳамда «Чет тилларини ўрганиш» йўналиши мавжуд ва ушбу бўлинмага болалар учун мўлжалланган инглиз, рус ва ўзбек тилида турли хилдаги мантиқий ва кўнгилочар ўйинлар жойлаштирилган.

Имкониятлар. Порталнинг ташкил этилиши ва фойдаланувчилар учун бериладиган имкониятлар ҳақида маълумот бериб борилади.

Кутубхона. Бу бўлимда илмий қўлланмалар, маъруза матнлари, дарс ишланмалари ва бошқа педагогик илмий ишлар, илмий-назарий қўлланмалар тўплами жамланган. Мазкур бўлимда 42 мингдан ортиқ ресурслар мавжуд.

Сайтлар. Бугунги кунда интернет тармоғида сайтларнинг кескин ортиб бориши сабабли сайт фойдаланувчиларининг фойдали ресурслардан хабарларни излаш имкониятлари кенгаймоқда. Шунинг учун ҳам Ziyonet порталида сайт каталоги тузилиб, у ерда фойдали ва мазмунли сайтлар тавсия қилинади. Бунинг учун ҳар бир фойдаланувчи қизиқарли ва фойдали деб билган сайтларнинг манзиллини юбориши керак. Сайтнинг ўнг тарафида «Сайтни тавсия қилиш» тугмачаси мавжуд бўлиб, тавсия қилинаётган сайтнинг манзиллини ва унга тавсия ёзиш учун тугмачани босиш керак. Ушбу каталогда 1140 та сайт фойдаланувчилар томонидан тавсия этилган.

Арбоблар. Халқимиз тарихида фан ва маданият соҳасида ўчмас из қолдирган инсонлар беҳисобдир. Ушбу бўлимда айнан уларнинг ҳаёти ва ижоди, фаолияти, бизга қолдирган маънавий бойликлари ҳақида маълумот берилади. Бўлимда Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Умар Хайём, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғуллом, Зулфия, Саид Аҳмад, Шукрулло, Эркин Воҳидов каби дунёга машҳур адабиёт намояндлари; спорт соҳасида юртимизнинг шуҳратини оламга танитган 1000 га яқин спортчилар ҳақидаги маълумотлар бор.

Тадбирлар. Ушбу бўлимда Ziyonet ахборот таълим тармоғи томонидан ўтказилаётган барча танловлар ва тадбирлар ҳақида маълумот топишингиз мумкин. Ўтказилаётган танловлар ва тадбирларнинг асосий мақсади Ziyonet тармоғини ривожлантириш учун ёшларни, ўқувчиларни, ўқитувчиларни ва илмий ходимларни фаол иштирок этишга жалб қилиш ва уларни қўллаб қувватлашдир.

Муассасалар. Ушбу бўлимда республикадаги олий таълим муассасалари, илмий-тадқиқот институтлари, умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари,

«Камолот» ЁИХ ва музейлар ҳақида маълумот жамланган.

Чет тиллари. Тармоқдан фойдаланувчилар учун қулайлик яратиш мақсадида «Ziyonet» порталнинг турли лойиҳаларидан ўрин олган чет тилларини ўрганишга ва ўргатишга оид грамматик, фонетик ва лексик материаллар бир манзилда жамланиб, «Чет тиллари» бўлими ташкил этилди. Бўлимда чет тилларига оид дарс ишланмалари, видео роликлар, тил ўргатишга оид ўйинлар ва шунга ўхшаш маълумотлар бериб борилади.

Порталда ҳозирги кунда utube.uz, fikr.uz, tanlov.uz ва ufogum.uz лойиҳалари фаолият кўрсатиб келмоқда.

uTube.uz. Таълимий видео порталида 42 йўналишдаги – илмий-таълимий, маданий-маърифий, ижтимоий-иқтисодий кўринишдаги видеодарслар, интервьюлар, очик дарслар, тил ўрганиш ва ўргатишга оид видео ресурслар жойлаштирилган. Ҳозиргача мазкур сайтда 12380 та видео маълумотлар мавжуд.

Fikr.uz. Мазкур лойиҳа Ziyonet ахборот таълим тармоғи доирасида тузилган бўлиб, фойдаланувчиларга фикрларини эркин баён қилиш, турли соҳадаги кишилар билан таълим, маданият, АКТ ҳамда жамият каби йўналишларда фикр, тажриба алмашиш имконини беради. Фойдаланувчилар унда муаллифлик мақолаларини чоп этишлари ва бошқа фойдаланувчилар билан бирга муҳокама қилишлари мумкин. Лойиҳада бугунги кунга қадар 226 та жамоавий, 1460 та шахсий блоглар ҳамда 13128 та турли йўналишлардаги мақола ва маълумотлар жойлаштирилган.

Форум. ufogum.uz эркин мулоқот минбари. Бир пайтнинг ўзида республиканинг турли нуқтасида жойлашган таълим муассасалари тарбияланувчилари, ўқитувчилар, ўқувчилар, талабалар бир тармоқда фикр алмашиши ва мулоқотда бўлиш имконини беради. Барча ўқувчи-ёшларнинг дунёқараши мазкур тармоқнинг форум бўлими орқали муҳокама қилиб борилади.

Танлов ва грантлар. Таълимга катта эътибор берилаётган ушбу замонда инсонлар республика-миздаги, шунингдек, хорижда фаолият олиб бораётган таълим фондлари, грантлари, ўқув муассасалари ҳақида кўпроқ маълумот олишга ҳаракат қиладилар. Замонамиз ёшлари инновацион билимларни олишга ҳамда уларни ҳаётга татбиқ қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Ушбу лойиҳада ўтказилаётган танловлар, талабаларни, ёш мутахассисларни қўллаб-қувватловчи грант, стипендия, тадбирлар ҳақида маълумотга эга бўлишни хоҳлаганлар учун ахборотлар жамланган сайт ҳисобланади. Ушбу сайтнинг асосий вазифаси – республикада ўтказилаётган танлов, тадбир, грантлар ҳақида маълумотларни олдиндан бериб

бориш. Бугунги кунгача 934 та танлов ва грантлар тўғрисидаги маълумотлар ушбу сайтга жойлаштирилган.

Портал таркиби қуйидагича:

Кун видеоси блоги янгиланган борилади, вилоятлардаги ёшлар ҳаётини имкон қадар кўпроқ ёритиш мақсадида бўлим фаолиятига вилоятдаги ёшларни жалб этиш режалаштирилган. Каталог бўлимига республикамиздаги барча таълим, ма-

манбага эга бўлган баркамол шахсни вояга етказишга қаратилган миллий ахборот ресурсларини шакллантириш ва ривожлантириш қабилардан иборатдир.

Минбарда ўқитувчи

Абдулла Авлоний «Тарбияни ким қилур? Қайда қилинур? – деган савол келадур. Бу саволга, «биринчи уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Иккинчи – мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим,

мударрис ва ҳукумат вазифасидур», деб жавоб беради. Шундай экан, «ZiyoNet»нинг мактабларда ишлаш даражаси ҳақида қизиқдик.

Малика Жўраева, аниқ фанларга ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаби иқтисодий билим асослари фани ўқитувчиси: –Таълим порталлари ичида «ZiyoNet» тармоғи алоҳида мактаб ҳамда хусусиятларга эга. Ушбу тармоқ ўқувчи, ўқитувчи, талаба ва бошқа зиёистовчилар учун муҳим ахборотлар манбаи вазифасини бажаради. Сайтда турли мавзулардаги рефератларнинг кўплиги, таълимга оид янгиликлар тез-тез янгиланиб туриши фойдаланувчилар сонини оширишга хизмат қилмоқда. Аммо ўқитувчиларга оид дарс ишланмалари ва бошқа ахборотлар фойдаланувчилар то-

монидан сайтга эркин жойлаштирилиши манбаларга нисбатан ишончсизликни туғдиради. Тармоқ маъмурияти қандай мавзуда бўлсин, ахборотларни қайта ишлаб, маълум тақризлардан ўтказиб, фойдаланувчиларга тақдим этса янада фойдалиги ошарди.

Жамолиддинхон Шермуҳаммадхон ўғли, Республика ихтисослаштирилган мусиқа ва санъат академик лицейи она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси: –Ривожланаётган XXI асрни ахборотлар асри деб атаёмиз. Сон кўпайгани сари сифатнинг пасайиши кундек равшан. Таълимдаги янгиликлар ҳақида ўз фойдаланувчиларига қулайликлар яратиб бераётган «ZiyoNet» тармоғи ўзининг алоҳида тузилиши билан ажралиб туради. Сайтда фан ва таълимга оид янгиликлар матн, фото, видео формат шаклларида жойлаштирилганлиги ахборот олишда қулайлик яратади. Сайтга педагогика ва методикага оид энг сўнги янгиликлар, дарс ишланмалари киритиб борилса, янада яхши бўларди. Дарсликларга оид тестлар фанларро таснифланса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Яна тизимга Виртуал тест ишлаш йўлга қўйилса фойдаланувчилар учун қулайлик кўпаярди.

Мехмон, хуш келибсиз! | [Ўзбекча](#) | [O'zbekcha](#) | [Русский](#) | [Сайт яратини](#) | [Блогим](#) | [Авторизация](#) | [Рўйхатдан ўтми](#) | [Паролни унутдингизми?](#)

ZiyoNet
Ахборот Та'лим тармоғи

[Таълим](#) [Абитуриент](#) [Ўйинлар](#) [Имкониятлар](#)
[Кутубхона](#) [Сайтлар](#) [Арбоблар](#) [Тадбирлар](#)
[Муассасалар](#) [Чет тиллари](#)

Лойиҳаларнинг: [Видео](#) [Блоглар](#) [Форум](#)
[Танлов ва грантлар](#)

Қидирув

[Ўзбекистоннинг кутубхоналаридан юзиш](#)

[Президент асарлари](#)

Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз

Танлов ва грантлар

- Создание туристского бренда (образ) Хорезмской области
- Исследовательские стипендии им. Георга Форстера – Georg Forster Research Fellowships
- Выставка эскизов моделей одежды в МККК
- «Yangi intellekt – 2013» eng yaxshi intellektual mulk ob'ekti uchun tanlov
- Конкурс на лучший объект интеллектуальной собственности «Yangi intellekt-2013»
- «Олий таълим муассасаларида Мурабийлар кенгашининг роли»
- «Талабалар баҳори – 2013» фестивалини ташкил этиш тўғрисида
- Стипендия для талантливых и активных студентов
- Фаол ва иқтидорлилар учун стипендия

Ўқувчиларга

- Умумий ўрта таълим
- Химиядан видеолар
- Қизиқarli сайтлар
- Болалар учун ҳикоялар
- Мактаблар
- Абитуриентлар учун

Талабаларга

- Олий таълим
- Психологиядан видеолар
- Ўқитувчи ва бошқарув
- Танловлар ва грантлар
- Адабиёт арбоблари
- Институтлар ва университетлар

Ўқитувчиларга

- Педагогикдан материаллар
- Жамият арбоблари
- Музейлар
- О'йодан кейинги таълим
- Таълимдаги кўнунлар
- Филологиядан видео

Ота-оналарга

- Мактабга таълим
- Бадий адабиёт
- Фойдали видео
- Мактабдан ташқари таълим
- Тиббиёт ва фармацевтика

Тошкент Банк коллежида МТ.ЎЗ танлови бўйича тақдимот

Маълумки, мамлакатимизда ёшлар таълим-тарбияси давлат сисъати даражасига кўтарилган. Бу борада олиб борилаётган ислохотлар замирида ёшларни ҳар томонлама етук ва баркамол қилиб тарбиялаш, дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашларини таъминлаш устивор вазифа қилиб белгиланган. Таълим...

Автор: [fikuzon](#)
Блог: [Таълим ва таълимчи](#)
Ишлар: [2](#)

даний-маърифий муассасалар ҳақида, шунингдек, юртимизнинг энг машҳур адиблари, спортчилари, педагоглари ва бошқа юртдошларимиз ҳақида ба-тафсил маълумотлар киритилади.

«ZiyoNet» тармоғини мамлакатимиз бўйлаб оммалаштириш энг аввало, тармоқ ҳақида барча ҳудудлардаги педагоглар ва ёшларнинг тушунчаларини шакллантиришни талаб этади. Бу борада тармоқ ўзининг ҳудудий халқ таълими бошқармалари ва туман халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлимларида тайинланган масъулларига таянади.

Мақсад – баркамол авлод

«ZiyoNet» тармоғининг асосий вазифалари ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш самарадорлигини ошириш, ўсиб келаётган ёш авлоднинг Ватанга бўлган муҳаббат туйғусини, Ўзбекистоннинг бой тарихи, халқнинг миллий анъаналари ва қадриятларини билишга асосланган юксак ахлоқий-маънавий фазилатларни мустаҳкамлашга, миллий истиқлол ғояларини ёшлар онг ва тафаккурига турли маънавий-маърифий манбалар асосида сингдиришга, фаол ҳаётий

Fikr.uzdagi fikrlar

«ZiyoNet» сайтининг фикрлар бўлимида сайт ҳақида фикрлар сўралганида Сардор Каримжонов: «Бу сайт менга имтиҳонга тайёрланишимда жуда ҳам кўп ёрдам берди», Фаррух Рўзиқулов: «Ҳамма керакли рефератлар бор», деб ёзишган бўлса, айрим аъзолар: «Мактабгача таълим муассасалари ходимлари учун ҳам тегишли маълумотлар базаси кам», – дейишган. Бу фикрларга «ZiyoNet» ресурс марказининг Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги бўлими 1-тоифали мутахассиси Раъно Хўжаева қуйидагича муносабат билдирди:

– Портал фойдаланувчилари учун бугунги кунда бир қатор намунали ишлар амалга оширилмоқда. Халқ таълими вазирлиги мактабгача таълим муассасалари бўлими, Халқ таълими вазирлиги болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва реабилитация қилиш шўъбаси ҳамда Республика таълим марказлари билан ҳамкорлик ишлари олиб борилмоқда. Шу билан бир қаторда, тегишли ташкилотлар томонидан мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари ва педагог ходимлари учун ишлаб чиқилган “Методик тавсиялар”, “Услубий кўрсатмалар” ҳамда “Дарс ишланма”ларини йўналишлар кесимида порталга босқичма-босқич жойлаштириб бориш режалаштирилган.

– **«ZiyoNet» порталини янада қизиқарли маълумотлар билан бойитиш, шу билан бирга, ўзбек тилидаги миллий веб-ресурсларни ривожлантириш борасида қандай ишлар қилинмоқда?**

– «ZiyoNet» порталини янада оммалаштириш ва фойдаланувчиларга қулайлик яратиш мақсадида таълим муассасалари учун бепул веб-хостинг хизматларини тақдим этиб келмоқда, яъни фойдаланувчилар портал таркибида сайт-сателлит яратиб, ўз маълумотларини жойлаштириб боришлари мумкин. Мазкур хизматни янада такомиллаштириш ишлари амалга оширилиши режалаштирилган. Шунингдек, турли йўналишларда викторина ва танловлар ўтказиш лойиҳалаштирилган.

– **«ZiyoNet»дан фойдаланиш ва уни ҳар бир оиллага кириб боришини, афзалликларини кенг тарғибот қилиш юзасидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар-чи?**

– «ZiyoNet» порталини янада оммалаштириш, ўқувчи-ёшлар ўртасида кенг тарғиб қилиш мақсадида ҳудудларда семинар-тренинглари ташкил этилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларини ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори ижросини таъминлаш мақсадида информатика ва инглиз тили ўқитувчилари учун “ICT for English

Teachers” лойиҳаси амалиётга жорий этилди. Ушбу лойиҳада тил ўрганиш ва ўргатишга оид барча маълумотлар бериб борилади. Ўқувчи-ёшларимизни бўш вақтларини мазмунли ўтказиш мақсадида порталнинг “Кутубхона” бўлими “Бадий адабиётлар” бўлимида эртақлар, ҳикоялар, романлар, эсселар, масал ва дostonлар жойлаштирилган. Шу билан бир қаторда мутахассис психологлар маслаҳатлари, таълим-тарбия сирлари каби кўплаб зарур маълумотлар жойлаштириб борилмоқда.

LEARN ENGLISH

Маълумки, мамлакатимизда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш доирасида чет тилларини ўқитишнинг комплекс тизими, яъни камол топган, ўқимишли, замонавий фикрловчи ёш авлодни шакллантиришга, республиканинг жаҳон ҳамжамиятига янада интеграциялашувига йўналтирилган тизим яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларини ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори тасдиқланди.

Мазкур қарор ижросини таъминлаш мақсадида ZiyoNet Ресурс марказининг Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги бўлими томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди.

«Fikr.uz» сайтида «Чет тили», «Дилнома», «Обод турмуш йили», «ICT for English teachers», «Тарих ва диншунослик» каби блоглар очилди. Унга бугунги кунга қадар [«Explanations»](#), [«Requests or instructions»](#), [«Present Simple»](#), [«Teaching English interactively using British Council websites materials' seminar training from Jizzakh»](#), [Инглиз тилида «Саёҳат» викторинаси сценарийси](#) ва шу каби мавзуларда 350 дан ортиқ мақола, тавсия, янгилик, дастурлар, қизиқарли маълумотлар ва мулоҳазали мақолалар жойлаштириб борилмоқда.

«Кутубхона» бўлими ва uTube.uz сайтида ҳам «Чет тили» бўлимида очилиб, ушбу бўлимидадан юқлаб олиш учун қулай бўлган чет тилини ўргатувчи турли хилдаги видео ролик ҳамда барча таълимий материаллар жойлаштирилган.

Умумий ҳисоблаганда жами йўналишлар бўйича uTube.uz сайтида 1169 тани ташкил этиб, шундан 61 таси инглиз тилидаги дарслардан иборат.

Шу билан бир қаторда, порталда «Ўйинлар» номли махсус бўлим ҳам ишга туширилди. Бўлимда «Чет тилларини ўрганиш» йўналиши бўлиб, бўлимига болалар учун мўлжалланган инглиз, рус ва ўзбек тилида турли хилдаги 396 та мантиқий ва кўнгилочар ўйинлар жойлаштирилди.

– Тармоқдаги фойдали манбалар «ZiyoNet» порталининг турли лойиҳаларидан ўрин олганлиги боис унинг оммабплигини таъминлаш ҳамда фойдаланувчилар учун қулайлик яратиш мақсадида барча манбалар ягона манзилга жамланди. Ушбу манзил «Learning foreign languages» – «Чет тилларини ўрганиш» деб номланди.

Ушбу бўлимда «Last videos from uTube.uz» — uTube.uz видео порталидан ўрин олган сўнгги материаллар «The video of the day» — «Кун видеоси» сифатида, «Games» – «Ўйинлар», «Site – satellites» – «Сайт-сателлитлар» номи остида сайт-сателлитларда жойлаштирилган мақолалар, «Library» – «Кутубхона»га жойлаштирилган тегишли материаллар, Fikr.uz ва Tanlov.uz лойиҳасидан ўрин олган инглиз тилидаги мақола ҳамда танлов ва грантлар ҳақидаги эълонлар, «Last messages from uForum.uz» — uForum.uz да билдирилган фикрлар жамланмаси ҳавола тарзида жойлаштирилди.

Бундан ташқари, бўлим орқали чет тилларини ўрганиш бўйича қабул қилинган қарорнинг рус ва ўзбек тилидаги вариантлари ҳамда ушбу қарор асосида ишлаб чиқилган «ZiyoNet» тармоғининг иш режаси манзилда PDF шаклида жойлаштирилди.

Шунингдек, жорий йилнинг 14–18 январь кунлари Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ва Британия Кенгашининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси билан ҳамкорликда Яққасарой туманининг 89-умумтаълим мактабида «Инглиз тилини ўрганишда замонавий АКТдан фойдаланиш» мавзусида беш кунлик семинар-тренинг ташкил этилди.

Семинар-тренингда ҳудудий педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтларининг 2 нафардан инглиз тили ва АКТ бўйича мутахассислари ҳамда Халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги давлат педагогика институтларининг инглиз тили фани бўйича мутахассислари иштирок этишди.

Семинар-тренингда тингловчиларга ахборот-коммуникация технологияларидан самарали фойдаланиш, дарс жараёнида қўллаш, улар орқали дарслар ташкил этиш, халқаро интернет тизимидан таълимий ресурсларни излаш, шунингдек, Халқ таълими вазирлигининг www.uzedu.uz сайтларидан тўлиқ фойдаланиш, www.ziyounet.uz «ZiyoNet» жамоат таълим ахборот тармоғи ҳамда Британия Кенгашининг Learn English (http://ziyounet.uz/learning/learning_eng/), Learn English Kids (http://ziyounet.uz/learning/learning_eng_kids/), Teaching English (http://ziyounet.uz/learning/teaching_eng/) сайтларидан самарали фойдаланиш бўйича назарий ва амалий тавсия ва маълумотлар берилди.

Шу билан бирга, сайтлардан рўйхатдан ўтиш,

лойиҳаларда иштирок этиш, Fikr.uz сайтида блог яратиш, мақола ёзиш ва жойлаштириш, uTube.uz сайтига видео материаллар жойлаштириш ҳамда ziyounet.uz таркибида сайт-сателлит очиш ва уни маълумотлар билан янгилаб боришни ўргандилар.

Семинар-тренинг жараёнида fikr.uz сайтида «ICT for English Teachers» (http://fikr.uz/blog/ICT_for_English_teachers/) блоги ҳамда ziyounet.uz сайти таркибида www.ictenglish.zn.uz сайти очилди. «ICT for English Teachers» (http://fikr.uz/blog/ICT_for_English_teachers/) блогда бугунги кунгача 50 га яқин мақолалар жойлаштирилган.

Шунингдек, чорак давомида ҳудудларда каскад усулида 24 та семинар-тренинг ташкил этилди.

www.ictenglish.zn.uz сайтида инглиз тилини ўргатувчи грамматик, фонетик ҳамда оғзаки ва ёзма нутқни ўстирувчи материаллар жойлаштирилди.

Сайтнинг «Library», «Warm up activities», «Video materials», «Lesson plans and worksheets» бўлимларида тил ўрганувчилар учун грамматик, фонетик, методологик ҳамда ёзма нутқни ўстирувчи 80 дан ортиқ материаллар жойлаштирилди.

Хотимаси йўқ мавзу

Таълим-тарбия масаласи на танаффус, на якун билади. Чунки одам қалби – мудом ҳаракатда. Бир лаҳзадан кейин инсоният қалби қайси қутбга юз буриши – катта савол.

Компьютер қаршисида ўтирган бола маънавият ва жаҳолат чорраҳасидан энг тўғри йўлни танлаши – унинг онгида кечаётган курашда маърифат ғолиб келиши учун унинг ботинида, тийнатида, фитратида миллий иммунитет бақувват бўлиши керак.

Миллий иммунитет аждодларимизнинг муқаддас йўлини давом эттирилиши, миллий руҳнинг сайқалланиши, тафаккурнинг таназзул устидан ғалаба қозониши, миллий ўзакнинг асос, жавҳар, ҳаракатлантирувчи куч эканининг англаниши, танланиши ва ҳаётда ўзини намоён этишидир.

Бир сўз билан айтганда, барча тараққиёт маҳсулотлари қатори, глобал ахборот тармоғидан ҳам фақат ва фақат маърифий йўлда – умуммиллий жипсликни мустаҳкамлаш, авлодлар баркамоллигини таъминлаш, юртимиз номини жаҳонга тараннум этиш, умумбашарий маънавиятга ўз ҳиссамизни қўшишда фойдаланишимиз шарт. Зотан, Юртбошимиз таъкидлаганидек, «...фақат ана шундай асосда ёшларни ўз фикрига эга, турли маънавий хуружларга қарши собит тура олишга қодир бўлган, иродали, фидойи ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашга эришиш мумкин».

Улдона АБДУРАҲМОНОВА,
«Til va adabiyot ta'limi»
журнали муҳбири

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИДА МИЛЛИЙ АХБОРОТ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ МАСАЛАЛАРИ ДОЛЗАРБЛИГИ

Феруза ҚОДИРОВА,
Ўзбекистон Халқ демократик партияси марказий
кенгаши катта референти

Олий Мажлис палаталарининг қўшма йиғилишида Юртбошимиз томонидан илгари сурилган «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси» истиқлол йилларида амалга оширилган ислохотларнинг ўзига хос сарҳисоби бўлиши билан бир қаторда, соҳалар бўйича истиқболдаги долзарб вазифаларни ҳам белгилаб берди. Унинг йўналишларидан бири ахборот тизимига бағишланган бўлиб, юртимиздаги ОАВ фаолиятини ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатдан янгилаш ҳамда давр талабидан келиб чиқиб ёндашиш масаласига бағишлангани миллий ахборот бозорини такомиллаштиришнинг мустақкам асосини яратди.

Ўзбекистонда кейинги йилларда сунъий йўлдош алоқа тармоғи орқали телерадиодастурларни тарқатиш йўлга қўйилди. Бугунги кунда мамлакатимиз телекоммуникациялар тизими дунёнинг 180 та мамлакатига 28 та йўналиш бўйича тўғридан-тўғри чиқадиган халқаро каналларга эга. Юртимиздаги телерадиоканаллар томонидан тайёрланаётган кўрсатув ва эшиттиришлар Интернет глобал тармоғи орқали реал вақт режимида жаҳонга узатилмоқда, сунъий йўлдош ва рақамли узатиш орқали кўплаб хорижий телерадиодастурлар намойиш этилмоқда. Уларнинг оммабоплиги айрим жиҳатларга кўра миллий телемахсулотларга нисбатан юқори. Бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлмоқда:

1) психологик омил. Унга кўра, кишиларда ноодатий янгиликлар ва енгил қабул қилинадиган информацияга табиатан мойиллик бўлади. Яъни

кундалик ташвишлар билан ҳориган одам, уйга қайтгач, маънавий озиқ берадиган, фикрлашга чорлайдиган мақолалар билан танишиш ўрнига турли кўнгилочар теледастурларни кўришни афзал билади;

2) ирсият омили эса мавжуд оилавий муҳитдан келиб чиққан ҳолда, ота-оналарнинг фарзандлари тарбиясига етарлича эътибор қаратмаслигида кўринади;

3) миллий ахборот тизимининг рақобатбардошлиги. Бу жиҳатни айнан учинчи омил сифатида белгилашимизнинг боиси, юртимизда эркин фуқаролик жамияти қуриш талаблари асосида ахборот махсулотлари яратилмоқда. Аммо уларнинг оммалашуви борасида айрим камчиликлар кўзга ташланади. Хусусан, хорижий сериалларнинг миллий телерадиоканалларимизда кўпроқ намойиш этилаётгани ёшлар тарбияси, дунёқарашига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмаяпти. Айниқса,

корейс сериаллари телерадиоканалларнинг асосий маҳсулотига айланиб қолмоқда. Ачинарлиси, айрим хорижий сериаллардаги ҳаёсиз иборалар ажодларимиз томонидан пардаланган тушунчаларнинг дарз кетишига хизмат қилмаяптими?

Кўринадики, миллий ахборот тизимини замон талаблари асосида ташкил этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Бу борада юртимизда кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси таркиби жорий йилнинг ўзид яна тўртта – «Bolajon», «Dunyo bo'ylab», «Madaniyat va ma'rifat» ҳамда «UzHD» каналлари билан бойитилди. Рақамли телеузатиш тизимига ўтилмоқда. Бу ҳам ахборот бозори талабларига жавоб бериши билан характерланади.

Шу ўринда жорий йилнинг 1 июнидан бошлаб эфирга чиқа бошлаган янги «Болажон» телеканали хусусида тўхталиб ўтиш жоиз. Мазкур телеканал Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунига мамлакатимиз болалари учун муносиб совға бўлди.

3 ёшдан 10 ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган “Bolajon” янги рақамли телеканалнинг асосий вазифалари ва фаолият йўналишлари этиб куйидагилар белгиланди:

– болаларда атроф оламни идрок этиш, уларда миллий қаҳрамонлар, ўзбек халқи ва бошқа халқларнинг дostonлари, эпослари, эртаклари персонажлари мисолида эзгулик ва адолат тушунчаларини шакллантириш ҳамда қарор топтиришга

йўналтирилган билим берувчи ва ақлан ривожлантирувчи телевизион дастурлар тайёрлаб намоиш этиш;

– болаларнинг қизиқувчанлигини, ақлий ва ижодий фаоллигини ривожлантириш, кўнгилочар-ўргатувчи телевизион кўрсатувлар, мактабгача ёшдаги ва кичик мактаб ёшидаги болалар учун мўлжалланган интеллектуал ўйинлар ва викториналар намоиш этиш орқали уларда ақлий ҳамда жисмоний меҳнатнинг бошланғич кўникмалари ва маданиятини шакллантириш;

– жажжи телетомошабинларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда замонавий интерактив шакл ва усулларида, рақамли ва мультимедиа технологиялар имкониятларидан фойдаланиб болаларнинг атроф оламни билиш, ундаги қизиқарли ва янги нарсаларни кашф этишга бўлган интилишларини қўллаб-қувватлаш;

– болаларнинг хорижий тилларни ўрганишга бўлган қизиқишларини ривожлантиришга қаратилган махсус ўқув телекўрсатувлари тайёрлаш ҳамда болаларга мўлжалланган бадий, мультипликацион ва маърифий фильмларни хорижий тилларда, ўзбек тилидаги субтитрлар билан намоиш этиш;

– болаларда табиатни ўрганишга бўлган қизиқишни ошириш, она табиатга меҳр-муҳаббат ва атроф-муҳитга эҳтиёткорона муносабатни шакллантириш, уй ҳайвонларини, паррандаларни, аквариум жонзотларини, шунингдек, хона ўсимликларини тўғри парваришга ўргатиш;

– болаларга жисмоний тарбия асосларини сингдириш, уларни спортга қизиқтириш, болалар ўртасида мусобақа руҳини кучайтириш, уларга ўз саломатликларини асрашни ҳамда санитария-гиена қоидаларини ўргатиш.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, глобаллашув жараёнларида маънавий қадриятларни сақлаб қолиш, миллий ўзига хосликни асраш ва ёшларни эзгу, бунёдкорлик ғоялари асосида тарбиялашда миллий ахборот тизими имкониятларидан тўла фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI DARSLARIDA «NOMSHUNOSLIK» MAVZUSINI O'RGANISH

(Akademik litseylarning 2-bosqich, 9-darsi)

Tayanch tushunchalar: *nomlanuvchi obyekt, onomastika (nomshunoslik), antroponim (shaxs nomlari), toponim (joy nomlari), zoonim (hayvon nomlari), ornitonim (qush nomlari), gidronim (suv havzalari bilan bog'liq bo'lgan nomlar).*

Darsning maqsadi: O'quvchilarda nomshunoslik (onomastika) haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish. Ularga nomlash tamoyillari haqida ma'lumot berish.

REJA:

1. Nomshunoslik (onomastika) haqida umumiy ma'lumot.
2. Onomastik birliklar (toponim, gidronim, antroponim kabilar) nomshunoslik fanining obyekt sifatida.
3. Nomlarning nomlanuvchi obyekt turiga ko'ra tasnifi.
4. Onomastik birliklarning shakllanishida konversiya usulining o'рни.
5. Qush nomlari (ornitonimlar)ning atoqli otlar (onomastik birliklar)ga o'tish jarayoni haqida.

Darsning usuli: ma'ruza, «Aqliy hujum», bahs-munozara, klaster.

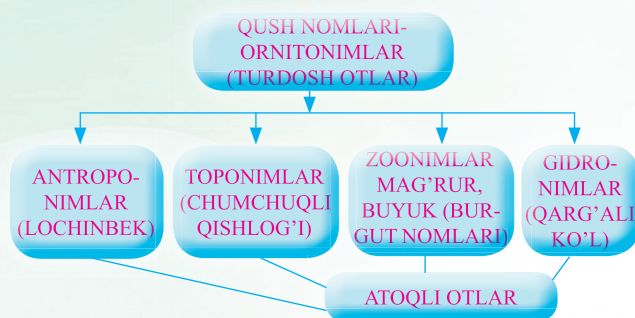
Darsning jihози: ko'rgazmali vositalar, «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligi (2-qism), turli lug'atlar, test savollari, tarqatma materiallar.

Darsning borishi: Dars birinchi navbatda uy vazifasini so'rashdan boshlanadi. O'tilgan mavzu bo'yicha chegaralangan so'zlar: dialektizmlar, argo, jargonlar haqida savol-javob o'tkaziladi. Uyg'a vazifa sifatida 108 mashqdagi matnni o'qib, undagi dialektizmlarni topib, tahlil qilish, jargonga o'ntadan misollar keltirish topshirig'i berilgan edi. Avvalo, daftarlar tekshiriladi va o'quvchilar bilimi baholanadi. Shundan so'ng yangi mavzu doskada yoziladi hamda darslikda berilgan quyidagi ta'rif mazmuni o'quvchilarga tushuntiriladi: «Nomlar, ularning turlari, nomlanish sabablari bilan shug'ullanuvchi til-

shunoslikning bo'limiga onomastika (lot. *onuma* – nom so'zidan olingan) deyiladi».

«Nomshunoslik» mavzusini o'rganishga turlicha yondashish mumkin. Shulardan biri turdosh otlarning konversiya usuli yordamida atoqli otlarga aylanishi haqida o'quvchilarga yetarli bilim va ko'nikma berishdir. A.Hojiyev lug'atida «konversiya» terminiga quyidagicha ta'rif berilgan: «**konversiya** (lot. *conversion* – aylanish, o'zgarish). So'zning fonetik, morfologik jihatdan o'zgarmay, bir so'z turkumidan boshqa bir so'z turkumiga o'tishi, shu yo'l bilan yangi so'z hosil bo'lishi». Ana shu asosda o'qituvchi turdosh otlarning bir turi bo'lgan qush nomlari (ornitonimlar)ning konversiya usuli yordamida atoqli otlar – onomastik birliklarga o'tish jarayoni haqida ma'lumotlar beradi. Masalan, *to'ti, burgut, chumchuq, qarg'a* singari qush nomlari turdosh otlar sanaladi, ular kichik harf bilan yoziladi. Ammo agar bu qush nomlari asosida toponim, antroponim kabi onomastik birliklarga aylansa, ular atoqli otlar sanaladi. Muyassar Tilavovanning «Burgutlar» hikoyasi («O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 8.10.2010) dagi ikki burgutga atab qo'yilgan *Mag'rur* va *Buyuk* nomlari shu jihatdan atoqli otlardir.

Buning uchun darsda quyidagi jadvallardan foydalaniladi:

Atoqli otlar nomlanuvchi obyekt turiga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi:

1. Shaxs va ularga qo'yilgan nomlar, ya'ni antroponimlar: *Amin, Anvar, Sevinch, Sevvara, Behzod* kabi.

2. Geografik obyekt va ularning nomlari – toponimlar: *Samarqand, Kattaqo'rg'on, Zarafshon, Yangiyo'l* kabi.

3. Hayvon nomlari va ularga atab qo'yilgan zoonimlar: *Tortko'z, Olapar, Bo'ribosar, Boychibor, G'irko'k* kabi.

4. Suv havzalari, inshootlari va ularga atab qo'yilgan nomlar: *Qora dengiz, Sirdaryo, Amudaryo, Norin daryosi, Katta Farg'ona kanali, Sho'rko'l* kabi.

E. Begmatovning «O'zbek ismlari» kitobidan foydalangan holda doska ikkiga bo'linadi va bir tomonga qush nomlarining erkaklar ismi sifatida qo'llanilishiga misollar topish, ikkinchi tomonga esa qush nomlarining ayollar ismlari sifatida qo'llanilishiga misollar topish vazifasi yoziladi. Masalan: *Lochinbek* – erkaklar ismi, *Qumrixon* – ayollar ismi kabi. O'quvchilar ikki guruhga bo'linadi va bunday ismlarga qaysi guruh ko'p va tez misollar topa oladi, degan topshiriq – o'yin darsi o'tkaziladi. G'oliblar aniqlanib, ballar e'lon qilinadi.

Darsni mustahkamlash maqsadida quyidagi test savollaridan foydalaniladi:

1. Onomastika nimani o'rganadi?
A. So'zlarning turlarini

- B. So'zlarning ma'noli qismlarini
- D. Nomlar va ularning turlarini
2. Atoqli otlar nomlanuvchi obyekt turiga ko'ra necha turga bo'linadi?

- A. 4 ta
- B. 3 ta
- D. 5 ta
3. Javoblarning qay birida bir so'zning o'zi ham qush nomlari, ham kishi ismini ifodalab keladi?

- A. Chittak, qizilqanot
- B. Popishak, tuyaqush
- D. Lochin, xo'roz
4. Ushbu qo'shimchalarning qaysi biri antroponimlar tarkibida ko'p qo'llanadi?

- A. -xon, -bek
 - B. -bu, -bibi
 - D. -sho, -beka
- Darslikdagi 123-mashqni yozma bajarish. «Cho'qqi sari intilish» matnini ko'chirish, undagi antroponim va toponimlarning tagiga chizish vazifasi bajariladi.

Uyga vazifa: 125-mashq. Keng iste'moldagi so'zlarni guruhlar (odam va hayvon a'zolari, harakat va holatni ifodalovchi nomlar)ga ajratib ko'chirish.

Dilnoza YO'LDOSHEVA,
Samarqand davlat universiteti qoshidagi 1-son akademik litseyi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. 176-bet.
2. A. Nurmonov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-qism. T.: Sharq, 2010. 64–69-betlar.
3. E.A. Begmatov. O'zbek ismlari ma'nosi. 3-nashri. T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. 608-bet.
4. T. Nafasov. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. T.: O'qituvchi, 1988. 288-bet.

NOAN'ANAVIY ADABIY O'YINLAR

Nodira BAROTOVA,

Toshkent Pediatriya Tibbiyot instituti qoshidagi

2-son akademik litseyi

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Ilmga tashna yoshlarimizning iqtidorlarini, ilmiy salohiyatlarini yanada mukammal shakllantirishda individual shug'ullanish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, umumta'lim fanlarining o'qitilishida bu muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada ona tili va adabiyot fanlarining o'рни katta. Zero, bu fanlar o'quvchilarning bilim doirasini kengaytiribgina qolmay, balki ularda dunyoqarash, fikrlash qobiliyati va nutq madaniyatini shakllantiradi.

So'nggi yillarda dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning rang-barang usullari keng qo'llanilmoqda. Masalan, keys-stadi usuli, adabiy o'yinlar, zakovat-intellektual o'yinlari va boshqalar.

Darsda ma'lum bir bob yoki bo'lim yakunlangach, odatda testlar yechiladi. Quyida keltirilgan adabiy o'yinni ana shunday testlar o'rnida, takrorlash darslarida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun doskaga quyidagi jadval tasviri tushiriladi. Jadvalda qaysi mavzuni takrorlamoqchi bo'lsangiz, o'sha mavzuga doir so'zlar yozib chiqiladi.

Masalan, A. Navoiy hayoti va ijodi yuzasidan takrorlash darslari uchun quyidagicha savollar yozish mumkin:

1. A.Navoiy tavallud topgan shahar nomini aniqlang (Hirot).
2. Xamsanavis shoirlar kimlar? (Dehlaviy, Jomiy)
3. «Xamsa»ning ilk dostoni? (Hayrat ul-abror)
4. «Qaro ko'zim kelu mardumlig' emdi fan qilg'il». Misradagi «mardum» so'zining ma'nosini ayting (Xalq).
5. Navoiy hokimlik qilgan shahar nomi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan? (Astrobod)
6. 40 hadis asosida yozilgan she'rlar jamlanmasi (Arbain).
7. «Navosoz ulusning navobaxshi bo'l, Navoiy yomon bo'lsa, sen yaxshi bo'l» – degan mashhur baytni A. Navoiy kimga qarata aytgan edi? (Darvishali)
8. Navoiyning qaysi falsafiy asari Farididdin Attor asari ta'sirida yozilgan? («Lison ut-tayr»)

1 Hirot	2 Jomiy	3 Dehlaviy	4 «Hayrat ul-abror»	5 xalq	6 Astrobod	7 «Arbain»	8 Darvishali	9 «Lison ut-tayr»	10 Samarqand
32 «Hiloliya»	BAYROG'IMIZ								11 «Majolis un-nafois»
31 ko'ngil									12 ustoz
30 Mavr									13 Lutfiy
27 Pirimqul Qodirov									14 Qays
28 Bobur									15 Hotami toy
27 Oybek	16 Jomiy								
26 shoirlar	25 savdogarlar	24 Buxoro	23 «Munojot»	22 «Layli va Majnun»	21 lutf	20 Sheroziy	19 Farididdin Attor	18 Husayn Boyqaro	17 Dilorom

9. A. Navoiy tahsil olgan shahar nomini toping (Samarqand).

10. «Nafis majlislar» tazkirasining asl nomi? («Majolis un-nafois»)

11. «Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmiş ranj ila,

Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila» – deganda Navoiy kimlarning xizmatlarini nazarda tutgan? (Ustoz)

12. Kim o'zining 10–12 ming misra she'rini Navoiyning 1 baytiga almashtirmoqchi bo'ladi? (Lutfiy)

13. Majnunning asl ismi nima? (Qays)

14. Adabiyotda saxiylik timsoli bo'lgan «Hayrat ul-abror» dostoni qahramoni kim? (Hotami Toy)

15. Navoiy «Xamsat ul-mutahayirin» asarini kimga bag'ishlab yozgan? (Jomiy)

16. Navoiy haqida o'zbek adabiyotidagi ilk romanni kim yozgan? (Oybek)

17. «Sab'ayi sayyor» dostonidagi soz chaluvchi go'zal qiz kim? (Dilorom)

O'yinning birinchi shartida 3 qatordan eng zukko 3 ta o'quvchi doska oldiga qog'oz va qalam olib chiqadi. Ularga yuqoridagi savollardan 2 tasi beriladi. 1 daqiqa ichida ular javoblarni belgilab olishadi.

O'yinning 2-shartida jadval ichidagi «bayrog'imiz» so'zida ishtirok etgan harflar asosida

boshqa so'zlar tuzish talab qilinadi. Eng uzun va eng ko'p so'z topgan o'quvchi g'olib deb topiladi. Masalan: quyidagi so'zlarni tuzish mumkin: ayro, mayiz, boy, iz, biz... («Bayrog'imiz» so'zi o'rniga Navoiy ijodiga, asarlariga doir boshqa bir so'zni yozish ham mumkin).

Har ikkala shart bo'yicha eng topqir o'quvchilar aniqlanadi. Bordi-yu, ikkita o'quvchining bali teng bo'lib qolsa, 3-shartga o'tiladi. Bu shartda Navoiy ruboiylari, g'azallari asosida bahr-u bayt mushoirasi tashkil qilinadi. Buning uchun har qaysi o'quvchi bir baytdan she'r o'qiydi, misra qaysi harf bilan tugasa, ikkinchi o'quvchi shu harf bilan she'r boshlaydi. Ulardan qaysi biri kerakli harfdan boshlanadigan baytni topa olmasa o'yindan chiqadi. Eng oxirida qolgan o'quvchi g'olib deb topiladi.

O'yinning keyingi bosqichida boshqa o'quvchilar tanlanadi va ularga boshqa savollar beriladi. O'yin shu tarzda davom etadi. Unda birorta o'quvchi bekor qolmaydi. Chunki o'tirgan o'quvchilar ham shartlarni bosqichma-bosqich yechib boradilar, shartlar orasida ularning javoblari to'ldiriladi va baholanadi.

Bunday adabiy o'yinlar noan'anaviy bo'lganligi uchun ham biror o'quvchini befarq qoldirmaydi, ayni chog'da auditoriyada erkin gapirishga, fikrini ravon ifodalashga imkon yaratiladi.

Qo'shimcha ma'lumot

ALISHER NAVOIY ASARLARI

«Arba'in» («Chihil hadis»)

«Ayn ul-hayot» («Sittayi zaruriya» dan)

«Badoye ul-bidoya»

«Devoni Foniyy»

«Fusuli arbaa» – 4 qismdan iborat qasidalar:

1) «Saraton»

2) «Xazon»

3) «Bahor»

4) «Day»

«Hiloliya»

«Holoti Pahlavon Muhammad»

«Holoti Sayyid Hasan Ardasher»

«Ilk devon»

«Lison ut-tayr»

«Mahbub ul-qulub»

«Majolis un-nafois»

«Mezon ul-avzon»

«Mufradot» («Risolayi muammo»)

«Muhokamat ul-lug'atayn»

«Munojot»

«Munshaot»

«Nasoyim ul-muhabbat»

«Navodir un-nihoya»

«Nazm ul-javohir»

«Risolayi tirandozi»

«Sab'atu abhur»

«Siroj ul-muslimin»

«Sittayi zaruriya» – 6 qismdan iborat qasidalar:

1) «Ruh ul-quds»

2) «Ayn ul-hayot»

3) «Tuhfat ul-afkor»

4) «Qut ul-qulub»

5) «Minhoj un-najot»

6) «Nasim ul-xulid»

«Tarixi anbiyo va hukamo»

«Tarixi muluki Ajam»

«Vaqfiya»

«Vaqfnomayi ixlosiya»

«Xazoyin ul-maoniyy» («Davovini arbaa», «Chor devon») – 4 qismdan iborat devonlar to'plami:

1) «G'aroyib us-sig'ar»

2) «Navodir ush-shabob»

3) «Badoye' ul-vasat»

4) «Favoyid ul-kibar»

«Xamsa»:

1) «Hayrat ul-abror»

2) «Farhod va Shirin»

3) «Layli va Majnun»

4) «Sab'ayi sayyor» (dostoni

«Bahromgo'r»)

5) «Saddi Iskandariyy» («Iskandar no-mayi Navoiyy»)

«Xamsat ul-mutahayirin»

«Zubdat ut-tavorix»

Sayyid Hasan Ardasheriga maktub

Sayyid Hasan Ardasheriga marsiya

XORIJIY TIL DARSLARIDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH

Muharram HAMROYEVA,
Hamza tumani temir yo'l kasb-hunar kolleji
ingliz tili fani o'qituvchisi

Hozirgi kunda xorijiy tillarni o'rganish tabiiy ehtiyojga aylanib ulgurdi. Zero, dunyoda kecha-yotgan globallashuv jarayonlari har kishidan ilmfan, ijtimoiy hayotdagi butun olam yangiliklaridan doimiy tanishib borishni talab qilmoqda. Bu esa, eng avvalo, ta'lim tizimi xodimlari oldiga ulkan vazifalarni qo'ymoqda. Shundan kelib chiqib yurtimizda ta'lim sohasi islohoti, farzandlarimizning zamon talablari darajasida bilim olib, kamol topishlariga katta ahamiyat qaratilayotir. Bu jihat yoshlardan o'z ona tilini qadrlagan holda chet tillarini ham chuqur o'rganishga sharoit yaratmoqda.

Bugun har bir darsni zamonaviy o'qitish metodlari asosida tashkil etish o'quvchilar bilim samaradorligini oshiruvchi eng muhim omil.

Interfaol usullardan foydalanilganda, mavzu bayoni mumkin qadar soddalashadi va o'quvchilar uchun tushunilishini osonlashtiradi.

Boshlang'ich sinf, aniqrog'i 1-sinf o'quvchilarining yangi ma'lumotlarni qabul qilishi tez va uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Masalan, ona tilimizda – «Vatan» yoki rus tilida – «mama» so'zlari qanday eshitilsa shunday yoziladi va so'zlarning talaffuz qilinishidan ko'ra yozilishi keskin farq qilish holatlari deyarli uchramaydi. Ingliz tilida esa so'zlar talaffuzi yozilishidan bir qator qoidalar (unli harflarning to'rtta tur bo'g'inlarda turlicha tovushlarni anglatishi, ba'zi unli va undosh harf birikmalarining birgina tovush berishi, bir necha harf birikmalarining o'qilmaslik holatlari)ga asosan keskin farq qiladi. Masalan:

cat – [kæt] – mushuk

(«c» harfi qattiq unli «a» dan oldin kelgani sababli [k] tovushini, «a» harfi esa II tur bo'g'in qoidasiga ko'ra [æ] tovushini beradi)

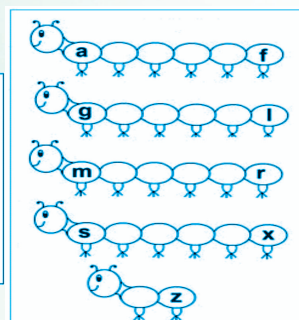
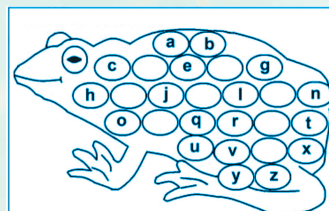
book – [buk] – kitob

(ikkilangan «o» harfi [u] tovushini beradi)

Shu sababli o'quvchi bir-ikki marta so'zni eshitganidan so'ng uni to'g'ri talaffuz qila oladi-yu, ammo uning yozilishiga kelganda biroz qiynalishi kuzatiladi. O'ylaymizki, mazkur tushunchalar interfaol usullar asosida o'rgatilsa, o'quvchilarning bu kabi qiyinchiliklarni osongina yengib o'tishlariga yordam beradi.

Bugungi kunda maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida ingliz tilini o'rgatish yanada keng yo'lga qo'yilayotgan ekan, 1-sinf o'quvchilariga ingliz tilini o'rgatish davrida quyidagi interfaol usullardan foydalanilsa, o'qituvchi o'z darslarini yanada samarali tashkillashtirishi mumkin:

Labirint (Labyrinth). Quyidagi tarqatma materiallardan foydalanib, bo'sh aylanalar (labirint) ichida tushirib qoldirilgan harflar yozilishi, so'ngra unli harflar qizil rang bilan, undosh harflar esa havo rang bilan bo'yalishi so'ralsa, o'quvchilar bu vazifani yuqori qiziqish bilan bajarishadi, o'qituvchi esa o'quvchining ingliz tili alifbosini qay darajada yod olganligini, unli va undoshlarni ajrata olishini tekshiradi.

Navbat bilan harflab aytish (Spelling in turns). Bu o'yin orqali o'quvchilarda ingliz tili alifbosidagi harflarni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmasi va malakasi yanada ortadi. Buning uchun o'quvchi e'tiborini tortadigan narsalarning nomi, masalan, koptok – ball, kitob – book, quyosh – sun, oy – moon kabi so'zlar ro'yxati yoziladi. O'quvchilar guruhlariga bo'linadi, har bir guruh a'zolari navbatma-navbat so'zni harflab aytadi.

Masalan: book – kitob

O'quvchi 1: b – [bi:]

O'quvchi 2: o – [ou]

O'quvchi 3: k – [kei]

O'quvchi 4: k – [kei]

Agar xatolik bo'lsa, navbat keyingi guruh a'zolariga beriladi va o'yin ro'yxatdagi so'zlar tugagunga qadar shu tariqa davom etadi.

So'z yasash (Make a word). Bu o'yin uchun ingliz tili alifbosidagi harflar yozilgan tarqatma materiallar avvaldan tayyorlangan bo'lishi kerak.

Har bir harf 2 yoki 3 tadan bo'lishi tavsiya etiladi va ular stol ustiga teskari qilib qo'yiladi. O'quvchilar guruhlariga ajratilib, har bir guruh a'zolari berilgan vaqt ichida harflarni avval hammasini o'girib chiqib ulardan so'z yasashadi va yasalgan so'zlar tarjimasini ham aytishlari lozim. Boshqa guruh vakillariga so'zlar to'g'ri yoki noto'g'ri yozilganligini kuzatib borishlari ta'kidlanadi. Bunda so'z yasovchi guruh ham, tekshiruvchi guruhlar ham o'yin mobaynida so'zlarni xatosiz yozish malakalarini mustahkamlashadi.

Qanday xato bor? (What's wrong?). Bu o'yin ham so'zlarning to'g'ri yozilish variantini o'quvchilar ongida saqlanib qolishiga yordam beradi. O'qituvchi o'quvchilarga tanish bo'lgan so'zlarning ba'zi bir harflarini tushirib qoldirib, ularning tarjimalari bilan kartochkalarga yozishi lozim. Kartochkalar o'quvchilarga tarqatilib, tushurib qoldirilgan harflar yozilishi kerakligi aytiladi.

Masalan: B...OK – kitob, PE...C...L – qalam.

Natijada o'quvchi so'zning ingliz tilidagi tarjimasini va uning qanday yozilishini mashq qiladi.

Rasmi lug'at (Picture dictionary). Narsa va hayvonlarning nomi yozilgan rasmi kartochkalar stol ustiga qo'yiladi. O'quvchilar guruhlariga bo'linib, ularga har bir guruhning vazifasi rasmi kartochkalardan foydalanib, rasmi lug'at tuzish ekanligi tushuntiriladi. Bunda o'quvchilar ularni alifbo tartibida taxlashlari kerak bo'lib, barcha guruhlar mashqni bir vaqtda boshlashlari lozim. O'qituvchi ularga 4–5 daqiqa vaqt berilganligini oldindan aytib o'tishi va o'yin so'ngida bir-birlarining ishlarini tekshirishlari va baholashlari maqsadga muvofiqdir. Shu kabi mashqlar orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlari ham shakllanadi.

Chalkash so'zlar (Scrambled words). Bu o'yin shartiga ko'ra o'qituvchi so'zlarda ishtirok etuvchi harflarning o'rnini o'zaro almashtirilib kartochkalarga yozadi. So'zlar ro'yxati bir mavzu asosida tayyorlangan bo'lishi va o'quvchilar bu haqda ogohlantirilishi lozim. Bunda 3–4 daqiqa vaqt belgilanib, o'quvchilar bu vaqt mobaynida harflarni o'z joylariga qo'yishi kerak bo'ladi. O'yinda ishtirok etuvchi so'zlar o'quvchilarga tanish bo'lishi lozim, natijada ular bu so'zlarni to'g'ri yozishga harakat qilishadi. Masalan:

O'quv qurollari mavzusiga oid bo'lgan so'zlar: pen, pencil, bag, ruler, eraser

epn -

enclip -

rleru -

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. «Ma'rifat» gazetasi. 2011-yil 29-sentabr, 2(27)-maxsus son.
2. «Activity Booklet». World book.1997.
3. «101 word games». George P.McCallum.1980.

reaser -

Maxfiy kod (Spy Code). Bu o'yin yordamida o'qituvchi o'quvchilarning ingliz tili alifbosidagi harflarni qayta ko'rib chiqib, so'zlar va ba'zi oddiy ibora hamda gaplarning yasaliishini mashq qildiradi. Quyidagi ko'rinish tartibida tarqatma material o'quvchilarga tarqatiladi.

Code:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Repre-sents:	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
Code:	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
Repre-sents:	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z

So'ngra raqamlar bilan ifodalangan so'z, ibora va gaplar tarjimasini bilan tarqatiladi va o'quvchi bu vazifa ustida ishlashni boshlaydi. Masalan:

Maxfiy kod	Ma'nosi	Tarjimasini
2-1-12-12		Koptok
3-1-20		Mushuk
7-15-15-4----2-25-5		Xayr

Diqqat bilan qarang va yodda tuting (Observe and remember). Bu o'yin o'quvchilarning ingliz tili lug'at boyligini oshirish bilan bir qatorda ularning diqqat bilan kuzatish va eslab qolish qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Bunda stol ustiga ruchka, qalam, kitob, sumka, o'chirg'ich kabi o'quvchilarga tanish bo'lgan narsalar qo'yiladi. Har bir narsaning ustiga nomi yozilgan qog'oz qo'yiladi. O'quvchilar guruhlariga bo'linib, har bir guruh uchun 3–4 daqiqa vaqt beriladi. O'quvchilar bu vaqt oralig'ida stol yoniga kelib, so'zlarni diqqat bilan kuzatishadi va tezda joylariga borib yodda qolgan so'z yoki harflarini daftarga yozishadi.

Masalan, qalam – pencil so'zini bir o'quvchi bir borib kelganida, boshqa bir o'quvchi esa 2 marta borib kelganida to'liq eslab to'g'ri yozishi mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, bu kabi o'yinlar ingliz tili alifbosi to'liq o'tilmagan hollarda ham darslarda qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir va qolaversa ular o'qituvchiga o'quvchilarning o'tilgan mavzularni qanday o'zlashtirganliklarini, ularning talaffuzlaridagi, so'zlarni to'g'ri yoza olishlaridagi yutuq, xato va kamchiliklarini aniqlashga ham yordam beradi. Ushbu mashqlar o'quvchilarning chet tilini o'rganish jarayonida qaysi jihatlarida oqsoqlanayotganliklarini aniqlash, kamchiliklarni bartaraf etish ustida izlanishlar olib borishga undaydi.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!*

LESSON 10. LET'S COUNT FROM 21 TO 100!

(Келинг, 21 дан 100 гача санаймиз)

Эслатма: Хурматли журналхонлар! Журналимизнинг 2-сонида, яъни 3-дарсда 1 дан 20 гача бўлган рақамлар билан танишган эдингиз. Шундай экан, 21 дан 100 гача санашни ўрганишдан олдин юқоридаги дарсни яна бир марта такрорлаб олишингизни тавсия этамиз.

1 Read the numbers for your partner two or three times. Repeat.

1–10	11–20	21 – 100
1 one [wʌn]	11 eleven [rɪlevn]	21 twenty-one [ˌtwentiˈwʌn]
2 two [tu:]	12 twelve [twelv]	22 twenty-two [ˌtwentiˈtu:]
3 three [θri:]	13 thirteen [ˌθɜːˈtiːn]	30 thirty [ˈθɜːti]
4 four [fɔː]	14 fourteen [ˌfɔːˈtiːn]	40 forty [ˈfɔːti]
5 five [faɪv]	15 fifteen [ˌfɪfˈtiːn]	50 fifty [ˈfɪfti]
6 six [sɪks]	16 sixteen [ˌsɪksˈtiːn]	60 sixty [ˈsɪksti]
7 seven [sevn]	17 seventeen [ˌsevnˈtiːn]	70 seventy [ˈsevnti]
8 eight [eɪt]	18 eighteen [ˌeɪtˈtiːn]	80 eighty [ˈeɪti]
9 nine [naɪn]	19 nineteen [ˌnaɪnˈtiːn]	90 ninety [ˈnaɪnti]
10 ten [ten]	20 twenty [ˌtwenti]	100 a hundred [əˈhʌndrɪd]

Юқоридаги жадвалга эътибор беринг! Инглизча ёзувда 21 дан бошлаб, ўнликлар ва бирликлар ўртасида «-» ишлатилади. Масалан: *twenty-five; thirty-seven; forty-eight; fifty-four; sixty-six; seventy-nine.*

2a Read and repeat the numbers.

20, 23, 26, 29, 30, 38, 40, 44, 49, 50, 57, 60, 62, 70, 77, 80, 86, 90, 95, 100

2b Write the numbers in words.

3 Match the numbers in the box and the words, like the example.

1 3 17 22 50 30 13 63 70 14 91 100

1 sixty-three

- 2 fifty
 3 three
 4 seventeen
 5 thirty
 6 ninety-one
 7 a/one hundred
 8 one
 9 twenty-two
 10 fourteen
 11 seventy
 12 thirteen

4a Choose six numbers (1-50). Write them in the table.

4b Listen to the numbers. Say 'Bingo' when you have three numbers in a row.

3a ва 3b машқлар шеригингиз билан биргаликда бажаришингиз учун мўлжалланган. Шеригингиз сизга кўрсатмаган ҳолда 3a машқдаги жадвалнинг ҳар бир катагига аввал 1 дан 50 гача бўлган исталган (жами 9 та) рақамларни ёзиб чиқади. Унинг жадвали тайёр бўлгач, сиз 1 дан 50 гача бўлган сонларни тартиб бўйича эмас, балки хоҳлаган тартибда бирма-бир айта бошлайсиз. Шеригингиз ўз жадвалидаги бирор рақамни эшитса, уни «X» чизиги билан ўчириши керак. Унинг жадвалида кетма-кет 3 та «X» белги пайдо бўлганда у «Бинго» дейиши керак — шундагина машқ тугайди. Кетма-кет 3 та «X» белгиси вертикал, горизонтал ёки диагональ йўналишларида бўлиши мумкин! Истасангиз, шеригингиз билан келишган ҳолда, машқни 1–100 рақамлар доирасида бажарсангиз ҳам бўлади.

5a Look at the example. Learn how to say the sums.

$30 + 5 = 35$ (*thirty and five are thirty-five*)

5b Do the sums. Say and write the sums as in 4a.

$20 + 6 = 25 + 8 = 32 + 15 = 75 + 25 = 84 + 13 = 19 + 55 = 7 + 26 =$

5c Write sums for your partner. Ask him/her to say them in English.

LESSON 11. LET'S TALK ABOUT FAMILIES!

(Келинг, оила ҳақида гаплашамиз)

1a Read the words which mean family members and say them in Uzbek (with the help of a dictionary).

Family [ˈfæməli], father [ˈfɑːðə], mother [ˈmʌðə], son [sʌn], daughter [ˈdɔːtə], brother [ˈbrʌðə], sister [ˈsɪstə], grandfather [ˈgræn fɑːðə], grandmother [ˈgræn mʌðə], wife [waɪf], husband [ˈhʌzbənd], parents [ˈpeərənts], children [ˈtʃɪldrən], kids [ˈkɪdz].

1b Work in pairs. Listen to your partner and repeat the words in 1a.**2a Look at the photo. Match the people and the words in 1a.****Example***1 daughter, sister***2b Look at the photo in 2a. Say the ages of the people.****Example***Father is 50.***3a Read the grammar rules and the examples with your partner.****Грамматик маълумотлар****«be» феълининг оддий ҳозирги замон (Present Simple Tense) кўплик шахслардаги шакли**

Қуйидаги жадвалда «be» феълининг оддий ҳозирги замон 1-шахс кўплик «we» [wi:], 2-шахс кўплик «you» [ju:] ва 3-шахс кўплик «they» [ðeɪ] даги шакллари, улар иштирокидаги бўлишли, бўлишсиз ва сўроқ гаплар ҳамда саволларга улар ёрдамида бериладиган қисқа жавоблар келтирилган. Агар жадвалга диққат билан қарасангиз, «be» феъли кўпликдаги шахсларда журналнинг 4–5-сонларида 7–8-дарсларида ўрганилган «I, he, she, it» каби бирликдаги шахслардан фарқли ўлароқ, ўзгача, яъни «age» шаклига ўтишини кўришингиз мумкин. Шунингдек, жадвалда бўлишсиз ва сўроқ гапларнинг аввалгидек услубда, яъни бўлишсиз гап «be» нинг кўпликдаги шаклидан кейин «not» инкор

юкламасини ишлатиш, сўроқ гап эса «be» нинг кўпликдаги шаклини эгадан олдинга олиб ўтиш орқали ясалганини, саволларга бериладиган жавоблар тўлиқ эмас, балки қисқа бўлишини, у ерда ҳам «be» феълининг кўпликдаги шакли қўлланилишини кўриш мумкин. Қавс ичида берилган шакллар оғзаки нутқда ишлатиладиган қисқартмалардир: we're [wi: ə], you're [ju ə], they're [ðeɪ ə] we aren't [wi: ɑ:nt], you aren't [ju ɑ:nt], they aren't [ðeɪ ɑ:nt]. Қисқа жавоблар ўзбек тилида «Ҳа» ёки «Йўқ» деб таржима қилинади.

Affirmative	We You They	are ('re)	from Uzbekistan.
Negative	We You They	are not (aren't)	from the United States.
Questions	Are	We You They	from the United States?
Short answers	Yes, we/you/they are. No, we/you/they aren't.		

3b Look at the table above. Translate the sentences. Check your translation with your partner.**3c Read the sentences for your partner.****4a Read the dialogue.***(door knocks)***Mr Johnson:** Hello. Come in. I'm Mr Johnson.**Alisa:** Hello, my name's Alisa.**Maria:** And I'm Maria.**Mr Johnson:** Where are you from?**Maria:** I'm from Italy and Alisa is from Russia.**Mr Johnson:** Great! We're from London.**Maria:** Really?**Mr Johnson:** Yes. We aren't from Cambridge. But welcome to Cambridge!**Maria and Alisa:** Thanks.**Mr Johnson:** Our children aren't here now.**Alisa:** Are they at school?**Mr Johnson:** No, they aren't. They're at the cinema.**4b Write sentences according to the dialogue in 4a.****Example***1 They are not from Britain.*

1 Alisa and Maria/from Britain

2 Alisa and Maria/sisters

3 Mr and Mrs Johnson/from London

4 Mr and Mrs Johnson/from Cambridge

5 Ann and Tom/at home

6 Ann and Tom /at the cinema

5 Choose a place for your family but don't tell your partner. Ask and answer questions.

Example

Your partner: *Are you from Britain?*

You: *No, we aren't.*

Your partner: *Are you American?*

You: *Yes, we are.*

Your partner: *Are you from New York?*

You: *Yes, we are!*

6a Read the grammar rules and the examples with your partner.

Грамматик маълумотлар**How old?**

Журналнинг 4-5-сонлардаги 7-8 дарсларида инглиз тилидаги сўроқ олмошларидан «What?» [wət], «Where?» [weə] ва «Who?» [hu:] нинг ишлатилишини кўриб чиққан эдик. Мазкур дарсада эса улардан яна бири, яъни «How old?» [haʊ əʊld] нинг ишлатилишини ўрганиб оласиз. «How old?» (*неча ёшда?*) сўроқ олмоши кимса ёки нарсаларнинг ёши ҳақида сўралганда ишлатилади. Масалан: How old is your father? (*Отангиз неча ёшда?*)

Questions

Who's your favourite star?

Where's he from?

What's your favourite music?

How old are they?

We/our, you/your, they/their

«We» [wi:] (*биз*) кишилик олмошига мос эгалик сифати «our» [aʊə] (*бизнинг*), «you» [ju:] (*сиз*) кишилик олмошига мос эгалик сифати «your» [jɔ:] (*сизнинг*), «they» [ðeɪ] (*улар*) кишилик олмошига мос эгалик сифати эса «their» [ðeə] (*уларнинг*) ҳисобланади. Кишилик олмошлари олдинги дарсларда қайд этганимиздек гапда эга вазифасини бажарса, эгалик сифатлари эса гапда аниқловчи вазифасида келади. Шунга кўра, кишилик олмошлари билан ҳар доим кесим, эгалик сифатларидан кейин эса от ишлатилади.

Subject Pronouns	Possessive Adjectives
We are from Tashkent.	Our parents are from Kokand.
Where are you from?	What are your names?
They are not at school now.	What are their names?

6b Listen to your partner and repeat the examples.

7 Read and complete the dialogue.

grandparents, sisters, sisters, parents

Maria: Where are you from in London?

Mr Johnson: We're from Oxford Street. Where are you from in Italy?

Maria: Well, my (1) _____ and I are from Siena. We are from Tuscany. Our (2) _____ are from Rome.

Mr Johnson: What are their names?

Maria: Pia and Mauricio. And my (3) _____ are Cristina and Susana.

Mr Johnson: How old are they?

Maria: Cristina's twelve and Susana's ten. They aren't at school now. They are with our (4) _____ in Rome.

8 Complete the dialogue with these words:

I, your, we, their, her, you, our

A: What are (1) _____ names?

B: I'm Ann.

C: And (2) _____ 'm Tom. I'm (3) _____ brother.

A: Where are (4) _____ from?

C: (5) _____ 're from Cambridge. (6) _____ parents are from London.

A: What are (7) _____ names?

B: Susanne and Mark.

A: And how old are you?

B: I'm fifteen and Tom's seventeen.

9a Write sentences about your family:

where from - names - how old

Example

We are from Samarkand. My grandfather is from Bukhara. His name is Salim. He's 73. My father is 42. His name is Rahmat. My mother...

9b Work in pairs. Ask and answer questions about your families.

Кўшимча грамматик машқлар**you/we/they are**

1 Write sentences with full forms.

1 They/from Cambridge

They are from Cambridge.

2 We/Uzbek

3 You and your parents/from Tashkent

4 Maria and Alisa/at home

5 Farid and John/at school

6 The children/at the cinema

you/we/they aren't

2 Write negative sentences with short forms.

1 They/at the cinema.

They aren't at the cinema.

2 We/Russian

3 You and your family/from Turkey

4 My brother and I/from London

5 My parents/Canadian

3 Write pairs of sentences with short forms.

1 They/from Japan (✗). They/from China (✓).

They aren't from Japan. They're from China.

2 Mr. and Mrs. Johnson/from Cambridge (✖). They/from London (✓).

3 We/from Ashgabat (✖). We/from Bishkek (✓).

4 Ann and Tom/at home (✖). They/at the cinema (✓).

5 My sisters/at school (✖). They/at home (✓).

6 My brother and I/Australian (✖). We/American (✓).

4 Write the questions and true short answers.

1 your parents/at home

Are your parents at home? Yet, they are./No, they aren't.

2 you and your friends/at school

3 you and your family/Tajikistan

4 your friends/at the cinema

5 your parents/from Kazakhstan

6 your teachers/from Uzbekistan

we/our, you/your, they/their

5 Circle the correct word.

1 *They/Their* aren't at school now.

2 *We/Our* teacher is from Karshi.

3 What are *you/your* names?

4 *We/Our* aren't from Istanbul.

5 Where are *you/your* from?

6 *Their/They* names are Sevara and Asila.

How old?

6 Write questions and true answers.

1 How old/your penfriend

How old is your penfriend?

He's/She's eighteen.

2 How old/you

3 How old/your friend

4 How old/parents

to be; my, his/her, their

7 Complete the text.

(1) *My name's Akmal Rasulov. I (2)..... sixteen. My family and I (3)..... from Gulistan in Syrdarya. My father (4) forty. (5) name's Asad. My mother (6) thirty-eight. (7) name's Adolat. My grandparents (8) from Navoi. (9) names are Asror and Rahima. What's your name? How old (10) you?*

to be; I/my, he/his, she/her

8 Look at the notes 1-5. Write sentences about you and your family in your notebook.

1 you – where from?/name?/how old?

I'm from Kashkadarya. My name's Kamol. I'm 25.

2 mother – where from?/name?/how old?

3 father – where from?/name?/how old?

4 brother/sister – where from?/name?/how old?

5 your friend – where from?/name?/how old?

Лутфулло ЖҶРАЕВ

Qaror va ijro

KICHKINTOYLAR CHET TILINI O'RGANADI

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan Multimedia umumta'lim dasturlarini rivojlantirish markazida xorijiy tillarni o'rganish masalalariga bag'ishlangan videokonferensiya tashkil etildi.

Olimlar, tilshunos va uslubchilar, chet tillari o'qituvchilari ishtirokida o'tkazilgan videomuloqotda Fransiyaning Xalqaro pedagogika Tadqiqotlar Markazi hamda Versal Akademiyasi mutaxassislari bilan o'zaro fikr almashildi.

Tadbirda Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida yosh avlodni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularning zamonaviy bilim va xorijiy tillarni puxta o'rganishi uchun zarur shartsharoit yaratishga alohida e'tibor qaratilayotgani ta'kidlandi. Davlatimiz rahbarining 2012-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori bu yo'nalishdagi ishlarni yanada yuqori bosqichga ko'tarishda muhim omil bo'lmoqda.

Mazkur qarorga muvofiq chet tillari bo'yicha uzluksiz ta'limning davlat ta'lim

standartlari ishlab chiqildi. O'qitishning barcha bosqichida o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar belgilandi.

Bugungi kunda yurtimizdagi 1221 umumta'lim maktabining 5–9-sinflarida 232 ming nafardan ortiq o'quvchi fransuz tilini o'rganmoqda. Yuqorida nomi qayd etilgan qaror asosida umumta'lim maktablarida fransuz tilini o'rgatish asoslari yangilanmoqda. Jumladan, 1-sinf o'quvchilari uchun yangi «Hirondelle» – «Qaldirg'och» darsligi yaratildi. Mazkur darslik joriy yilning may oyida mamlakatimizning 28 ta maktabida tajriba-sinovdan o'tkazilib, joylardan olingan fikr va mulohazalar, taklif-tavsiyalar asosida takomillashtirildi.

Yangi o'quv yilidan boshlab maktab ostonasiga ilk qadam qo'yadigan 539 mingdan ziyod 1-sinf o'quvchisi chet tillarini o'rgana boshlaydi. Ulardan 13 mingga yaqini fransuz tilidan saboq oladi.

– O'qish va yozuvni endigina o'rganayotgan o'quvchi uchun xorijiy tillarni o'rgatish murakkab va mas'uliyatli jarayondir, – deydi O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi Sayyora Umarova.

– Shu bois fransuz tilidagi «Hirondelle» darsligini yaratishda bolalar uchun qiziqarli intellektual o'yinlar, yorqin ranglar, ertaklardagi personajlarning rasmlaridan unumli foydalanildi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi Multimedia umumta'lim dasturlarini rivojlantirish markazi tomonidan elektron darsliklar, ingliz, fransuz, nemis, rus, o'zbek tillarini, «Kasblar», «Transport va yo'l harakati qoidalari», «Uy jihozlari», «Sabzavot va mevalar», «Hayvonot olami» kabi o'nga yaqin yo'nalishni o'zida jamlagan elektron lug'atlar, ta'lim resurslari yaratildi. Ularning barchasi vazirlikning maxsus axborot-ta'lim portalida «Xorijiy tillarni o'rganamiz» bo'limiga joylashtirib berilmoqda.

Videoanjumanda chet tili o'qituvchilarining malaka va mahoratini oshirish, ularning o'zaro tajriba almashishiga doir istiqboldagi ishlar belgilab olindi.

Nazokat USMONOVA,
O'ZA muxbiri

НАВОИЙ ҚИТЪАЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ,
филология фанлари доктори

Не назмки ўтлуғ кўнгулдин чиқордим.
Алишер Навоий

Бадий ижод оламида ҳар бир жанрнинг шаклланиш тарихи, ривожланиш йўли бўлади. Шу боис ҳам улардан бирининг тақдири иккинчи бириникига мувофиқ келмайди. Айнан шу «номувофиқлик»да у ё бу жанрнинг ўзига хос жиҳатлари мужассамлашади. Мана, қитъани олайлик. Шарқ халқлари адабиётининг энг кўҳна шеърий жанрларидан бири – қитъа ҳисобланади. Бу жанрда туркий шеъриятнинг Насимий, Лutfий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Огаҳий каби улғу санъаткорлари, форс-тожик адабиётининг Ибн Ямин, Носир Хисрав, Саной, Фаридиддин Attor сингари намояндалари самарали ижод этганлар.

Қитъанинг пайдо бўлиш тарихи ва поэтик хусусиятлари узоқ асрлардан буён олимларнинг диққатини жалб этиб келади. Баъзи олимлар уни мустақил шеърий жанр тарзида баҳоласалар, иккинчи бирлари унга қасида ёки ғазалнинг парчаси, бўлаги сифатида қарайдилар. Қадимги адабиётшунослардан Абдурахим ибн Аҳмади Сур ёзади: «Қитъа... бир неча байтли матлаъсиз шеър. У ғазал ёхуд шеърдан кесиб олинади». Бу фикрдан хулоса чиқариладиган бўлса, ғазал ё шеърдан узиб олинган ҳар қандай парчани қитъа дейиш мумкин, бундай бир ёқламалик бошқа тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам учрайди. Ҳолбуки, қитъа турли-туман ҳаётий масалалар, кундалик турмуш билан боғлиқ маъноларни тасвирлашга имкон берадиган жанр. Шунинг учун у араб, форс, туркий адабиётда ҳам қасида ва ғазалдан фарқли ўлароқ аънавий талаб ҳамда поэтик қонуниятлардан озод бўлиб, қитъа тилидаги фазилатлар ғазал тилига нисбатан силлиқланмаган халқнинг оғзаки нутқиға фавқулдда яқин. Бундан ташқари, қитъанинг образлар олами ўзига хос. У бадиҳабоб шеърий шакл бўлган. Чех олими Ян Рипканинг ёзишича, бадиҳа усулидаги шеърий мусобақалар, ўспирин шоирларни синовдан ўтказиш ёки турли мақсадларда ҳукмдорлар ҳузурида уюштирилган мушоираларда, асосан, қитъадан фойдаланилган.

Қитъада ижтимоий-сиёсий, диний-ирфоний, фалсафий, ахлоқий-таълимий масалалар ифо-

даланган, шоирлар ҳаётий-реалистик қарашлари, давр ва замонга муносабатларини акс эттирганлар; шунингдек, мадҳия, марсия, тарих ва чистоналар битилган.

Мир Алишер Навоий қитъаларида табиатдаги оддий қурғоқчилик ҳодисаларидан тортиб, коинот сир-асрорларигача, чумолидан тортиб, инсон ҳолати ва қисматигача – барча-барчасига муносабат билдирилган.

Қитъа (кўплиги муқаттаот) арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси парча, бўлак демакдир. Адабий истилоҳда ўзининг мустақил поэтик белгиларига эга, маъно йўналиши аниқ чегараланмаган икки ва ундан ортиқ байтли шеърлар қитъа дейилган.

Эрон олими доктор Заҳрои Хонлари (Киё) қитъада панд ва ҳикмат ғоялари ифодаланиши, у

уч байтдан ўн икки байтгача бўлишини ёзади. Турк адабиётшуноси Муаллим Ножий эса: «*Қитъа-матлаъи мисра* (биринчи байти қофияланмаган – И.Х.) бўлгани ҳолда якқофия назмдир. Камида икки байтли ўлур...», – деган. Ҳақиқатан ҳам, қитъа камида икки байт миқдорида бўлиши шарт деб ҳисобланган. Кичик ҳажмдагилари «Али-ул талоқ қитъа», тўрт байтдан ортиқлари эса «Қитъайи кабири» деб номланган. «Али-ул талоқ қитъа» фасоҳатли, хушбаён, мухтасар маъноларини билдиради, шоирлар кўпинча мана шу хил қитъалар яратишга интиланганлар. Қитъанинг ҳажми хусусида шуни қайд этиш керакки, ўзбек адабиётида, умуман, тўрт байтдан ортиқлари кам учрайди. Гадоий, Лутфий, Бобур, Огаҳий, Мирий ва бошқа классик шоирларимизнинг қитъалари икки, уч, тўрт байтлидир. Масалан, Мир Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» девонидаги 210 та қитъадан қарийб 200 га яқини икки, уч ва тўрт байтли. Бу тасодифий ҳодиса эмас, албатта. Чунки мумтоз санъаткорларимиз шеърда мумкин қадар ихчамликка интиланганлар.

Ўзбек адабиётшунослигида Навоий қитъалари анча вақтлардан буён ўрганиб келинади. Бу ўринда А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров, Р. Орзибеков, Ё. Исҳоқов ва бошқа олимларнинг тадқиқотларини эслатиш мумкин. Биз эса Мир Алишер Навоийнинг айрим қитъаларини шарҳлашга уриндик.

Хусайн Бойқаро Навоийни: «*Ҳақ сўз айтишнинг қаҳрамони*», деб таърифлаган эди. Шоир қитъалари ҳам бунинг нақадар тўғри эканлигини тўла тасдиқлайди. Навоий шеърлятида бир шоир ва бутун бир халқ яшайди. Бутун бир халқнинг маънавий ривож, улкан бир даврнинг руҳий манзаралари ҳазрат Навоий ижодиётида ўз мукамал аксини топгандир. Шунинг учун ҳам улуғ бобомиз қалбидан тўкилган шеърини сўзлар авлодлар руҳида Ҳақиқат, Адолат, Диёнат ва келажак бўлиб яшайди. Мир Алишер Навоий ҳар биримизнинг севган шоиримизгина эмас, бизнинг умумий Ватанимиз ҳамдир. Биз мана шу Ватан бағрига кирганимиздагина умидсизликлар, таҳликали хаёллар ва ношудликлардан қутулишимиз мумкин.

«КАМОЛ ЭТ КАСБКИМ...»

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.*

*Жаҳондин нотаом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Комиллик, яъни ахлоқий, маънавий фикрий камолотга эришиш Шарқ адабиётида кенг талқин қилинган мавзу. Алишер Навоий ҳам шу мавзуда кўп асарлар яратган. Бунда улуғ шоир ҳар бир жанрнинг талаби, табиати ва ифода йўли ҳамда усулларини ҳисобга олиб қалам юритган. Бу ҳолни

қитъа жанрига мансуб ушбу тўртликда ҳам кузатиш мумкин. Унинг дастлабки мисраси тўғридан-тўғри «*Камол эт касбким...*», деган даъват билан бошланади. Азизиддин Насафийнинг ёзишича, «*Комил инсон, яхши сўз, яхши амал, яхши ахлоқ ва пухта илмга соҳиб бўлган кишидир... У ашёни ва ашёнинг маъно-моҳиятини қандай бўлса, худди шу тарзда англайди*».

Навоий ҳам комиллик тушунчасини оламни тўғри тушуниш билан боғлаган. Чунки олам билан алоқа ва муносабатда хатога йўл қўйилса, инсон ҳеч қачон ўзини хушнуд ва озод ҳис қилмайди. Демак, одам аввал ўзини танимаса, дунёни билишга эришолмайди. Қитъада тарки дунё қилиш тугал, яъни нуқсонсиз бўлишга ҳам ишорат этилган. Акс ҳолда қўлга киритилган натижа ҳаммомдан нопок чиқишдан унча фарқланмайди. Хуллас, қитъада инсон эрки ва озодлиги муаммоси тасаввуфий таъмоилда ёритиб берилган.

«НЕ РАХРАВЕКИ, ТОЖИ ҲИДОЯТ...»

*Не раҳравеки, тожи ҳидоят бошидаур,
Йўқ бок, анга ҳаводиси афлок тошидин.*

*Ҳудҳудки, қўйдилар азалий тож бошиға,
Тушгаймужола ёққан ила тожи бошидин?*

Раҳрав (роҳрав) форсча сўз, йўлчи, йўл юривчи дегани. Қитъа «*тожи ҳидоят*»га эришган солиқ таърифига бағишланган. Шоир айтмоқчики, Ҳақ йўлига кирган, ростлик ва тўғрилиқка эътиқоди собит одам мард ҳамда жасурдир. Замон ва давр ҳодисалари нечоғлиқ ўзгариб, турли тарзда тусланмасин, бундай кишида кўркув бўлмайди. Демак, ҳаёт ва замон «тош»ларидан чўчимасликнинг асосий чораси Ҳаққа садоқат ва ўзига ишончдир. Бунга далил сифатида эса Ҳудҳуд қисмати танланган. Навоийнинг «Лисон ут-тайр»ида бу қуш мадҳида ўқиймиз: «*Ҳудҳуд (попишак) ақл нуридан баҳраманд ва раҳбарлик жиғаси билан сарбаланд бўлган бир қушдирки, унинг зотида шараф ва иззат ниҳоят юксак бўлиб, бошини тўғри йўл кўрсатувчи тож безайди*».

Худхуд «оламда тенги ва ўхшаши йўқ шоҳ» – Оллоҳнинг мавжудлиги ва қудратини англаган қуш. Шарқда Худхуд тўғрисида тўқилган ривоятлар кўп. Буларда у ақл ва донишмандликнинг тимсоли бўлиб гадаланади. Худхуднинг бошига «азалий тож» қўйилишининг илдизларини очадиган битта ривоятни эслатиб ўтайлик. Маълумки, Сулаймон пайғамбар бутун жонзотларнинг, жумладан, қушларнинг ҳам тилини билган. Унинг саройида кўп қушлар тўпланган. Ҳар бир қушнинг ўз махсус жойи бўлган. Кунлардан бир кун Сулаймон барча қушларни назардан ўтказиб, Худхуднинг ўрнини бўш қўрибди ва унинг ўзбошимчалигидан ғазабланибди. Худхуд қайтганидан сўнг унга оғир жазо бермоққа онт ичибди. Бир неча вақтдан сўнг Худхуд қайтиб келибди. Шоҳ уни сўроққа тутибди. Шунда Худхуд Сабо шаҳрига учиб борганлиги, у ерда бир улкан давлат бўлиб, подшоҳи Билқис отли гўзал хотин эканлигини сўзлабди. У мамлакат кишилари қуёшга сиғинарканлар. Тўғри гапларни айтганлиги учун Сулаймон пайғамбар Худхуднинг гуноҳидан ўтибди. Кейин Билқис хонимга мактуб ёзиб оташпарастликдан кечиби, ўзининг динини қабул қилишини таклиф этибди. Билқис бунга розилик билдирибди. Худхуд шарофати билан Сулаймон Билқис хонимга уйланган, ўша-ўша Худхуд пайғамбарнинг меҳрини қозонган, яқин сирдоши бўлиб қолган экан.

Қитъадан келиб чиқадиган умумий маъно бундай: тўғрилиқ йўли – худхудсифатлик йўли. Худхуднинг бошидаги тож жала ёққани билан тушиб кетмаганидек ҳақ йўлида юрган кишилар ҳаётини ҳам хавф-хатарлар маҳв эта олмайди.

«ЮЗИГА АСЛИ ЁМОННИНГ...»

*Юзига асли ёмоннинг кўп очма гулшани хулқ,
Сияҳгилемга албатта меҳр айлама фош.*

*Ки қилмади гул иси бирла тоза руҳ жуал,
Қуёш чароғига парвона бўлмади хуффош.*

Одам боласи онадан ёмон бўлиб туғилмайди. Тарбиятсизлик туфайли ёки носоғлом муҳит таъсирида у ёмон шахс сифатида шаклланади. Хўш, яхши муомала-муносабат билан бундай кимсаларни ўзгартириш мумкинми? Қитъанинг умумий мантиғи бу саволга: «Мумкин эмас»,– деб жавоб қайтаришни талаб этади. Ва айни пайтда юқоридаги фикримизни бир қадар ислоҳ қилиш мажбуриятини ҳам туғдиради. Илондан илон пайдо бўлади, чаёндан чаён, дейишади. Худди шунга ўхшаб бадахлоқ ота-оналардан ёмон фарзандлар ҳам туғилади. Булар ҳазрат Навоий иборалари билан айтганда, «асли ёмон»лардир. Бобомизнинг насиҳатларига амал қиладиган бўлсак, бунақаларга яхши муомала-муносабат кўрсатавериш доноликдан эмас. Негаки, «сияҳ гилем»га қанча нур тўқилмасин, унинг қаролиги ортса ортадики, камаймайди. «Асли ёмон»нинг қора гиламга қиёсланиши билан ҳам кифояланиш мумкин эди. Лекин мана бу ўхшатиш шоир нуқтаи назарини янада ёрқинроқ баён этади:

*Ки қилмади гул иси бирла тоза руҳ жуал,
Қуёш чароғига парвона бўлмади хуффош.*

Жуал – қорақўнғиз. Унинг қисмати гул исинимас, тезак бўйини ҳидлаш. Шунинг учун унга гул иси бирла руҳни тозалаш насиб этмаган. Хуффош – кўршапалак-чи? Унинг ҳаёти зулмат бағрида кечади. Кўршапалак «қуёш чароғига» парвоналикдан маҳрумдир.

«ВАЖҲИ МАОШ УЧУН...»

Важҳи маош учун кишиким деса фикр этай,
Қисмат ризосидин анга бегоналиқ керак.
Кунжи қаноат арчи эрур салтанат валеқ,
Элдин тамаъни узгали мардоналиқ керак.
Ким ишқ асири ўлсаки, мумкин эмас висол,
Дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналиқ керак.
Лаззоти нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналиқ керак.
Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шамъига парвоналиқ керак.
Гар анжуманни деса муриду мутиъ этай,

Кўп нуктаву фасонада афсоналик керак.
Ботин ҳаримида тиласа махзани ҳузур,
Зоҳир уйи асосига вайроналик керак.
Зоҳир юзидин ар тиласа тожу иззу жоҳ,
Дарду бало муҳитига дурдоналик керак.
Десаңг халос ўлай борисидин Навоийдек,
Беҳудлуғу май ичмагу девоналик керак.

Бу қитъа Мир Алишер Навоийнинг фалсафий-ирфоний мазмундаги шеърларидан бири. Дастлабки байтдаги маъно мана бундай: «Қайси инсонки «важҳи маош» – ҳаёт, тирикчилик ташвишлари борасида фикр юритади деса, қисмат ҳукмидан йироқлашиши керак». Бу сўзлари билан шоир: «Эй одам, тақдир сир-асроридан огоҳ бўлишга урин, фикрсизлик чоҳига қулама!» – демоқчи бўлганлар.

Шарқ мутафаккирларининг эътирофига кўра, қаноат – тенгсиз бир маънавий бойлик. Қаноатли киши ҳеч кимга муҳтожлик сезмайди. Шунинг учун бундай шахсларни манфаат ёки тама тузоғига тушириш мумкин эмас. Зеро, улар одамийлик қадр-қийматини ҳар нарсадан устун қўядилар. Қаноатли бўлиш – аввало, руҳан ва маънан озодликка эришишдир. Руҳ эркинлиги эса шундай даҳлсиз мавжудликки, унда ғурур шикастланмайди, майда ва ўткинчи ташвишлар кўнгулга малол ҳамда озурдалик еткази олмайди. Навоий худди шундай қарашларни давом эттириб, қаноат хазинасини бир салтанат сифатида таърифлайди. Лекин унга эгаллик қилишнинг энг муҳим шарт бор. Бу – элдан тама этмаслик, элни алдамаслик. Бунда энди қаноатнинг ўзигагина суянмоқ кифоя эмас. Шоир таъкидлаганидек, «Элдин тамаъни узгали мардоналик керак».

Ишққа асирлик – дардга мубталолик. Муҳаммад Фузулий «азал котиблари» ошиқлар бахтини қора ёзганликларини сўзлаган. Алишер Навоий гўё шу бахти қораликнинг туб сабабини очган. Яъни, ишқ дардига мубтало кўнгул висолга интилади. Аммо ошиқ учун висолга етиш мумкин эмас. Ошиқлик аввал-охир «Дарду балога ҳамдаму ҳамхоналик»ни талаб этади. Бу нима дегани? Ҳайвоний ҳирсу ҳаваслардан покланиш дегани. Шунинг учун ҳам қитъанинг навбатдаги байтида нафс лаззатларидан қутулиш зарурлиги хусусида сўз юритилади:

*Лаззоти нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналик керак.*

Демак нафсоний лаззатларни тарк қилмоқ самараси – ботиний осудалик ва равшанлик. Бироқ бу осудалик дарахтини (шажарни) кўкартириб, воёга етказмоқ учун оқиллик ва заковат лозим.

Оқиллик билан фидойилик орасини у қадар йироқ деб бўлмайди. «Дунёда жамики нарса инсонга қурбон, фақат инсон ўз-ўзига қурбон», – деган экан Шамсиддин Табризий. Ўз-ўзини билган инсон нисбатан ана шу қурбонликдан қутулиб,

дунёга нечун келиб кетишини ҳар қалай тўғри ҳал қилади. Ва ўзининг ёлғизлиги билан юзлашган инсон охир-оқибатда уни юракка яширмоқни истайди. Лекин ёлғизлик ҳиссиётлари қалб қаърига ҳар қанча чуқур чўкмасин, бундан дил зарур даражадаги ёруғликни топмайди. Тоқлик нурунинг манбаини Навоий қуйидаги тарзда асослаган эдилар:

*Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шамъига парвоналик керак.*

Тасаввуфга бағишланган қадимий манбалардан бирида ўқиймиз: «Тажриддан мақсад зоҳирий ўлароқ дунё борлиқларини, ботинан эса ҳам дунёвий, ҳам ухровий зиддиятларни тарк этишдир. Бу гапнинг изоҳи шундай: ҳақиқий мужаррад дунёдан юз бургани боис бир қарама-қаршиликка йўлиқмайди. Фақат Оллоҳга яқинлик фикри билан яшайди...» Буни эса ҳаммадан талаб қилиб бўлмайди. Шу боис аҳли дунё билан орада узилиш ё йироқлашиш муқаррардир. Бундай ҳолатда ҳижрон шамига ўзни парвона дея тасаввур айлаш зарур.

Ёлғизлик нуридан нажот истаган киши учун ҳижрон ҳақиқатда ҳароратли ва изтироб уйғотувчидир. Бунинг иккинчи жиҳати ҳам бор:

*Ғар анжуманни деса муриду мутӣ этай,
Кўп нуктаву фасонада афсоналик керак.*

Мазмуни: халқни ўзига ром этишни истаган киши кўп маъно, ҳақиқатларни билиши, саргузаштларда дoston бўлмоғи керак. Шу «афсоналик»лардан бири «ботин ҳарими» – дил кошонасини маънавий бойликлари билан тўлдириб, «Зоҳир уйи» ташқи истакларнинг асосларини вайрон этишдир:

*Ботин ҳаримида тиласа махзани ҳузур,
Зоҳир уйи асосига вайроналик керак.*

«Зоҳир уйи асоси» дейилганда инсондаги моддий ва жисмоний эҳтиёжларга тегишли нарсаларни тушунмоқ лозим. Бойлик, мансаб, молу дунёдан мағрурланиш – булар ўша «зоҳир уйи»нинг пойдевори ёки безакларидир. Агар «зоҳир юзидан» кимки тож, иззат ва мартаба тиласа, унга:

Дарду бало муҳитига дурдоналик керак.

Бироқ шуни ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, ишқ туфайли «дарду балога ҳамхоналик» билан тожу давлат, иззату шухрат ҳирсида «дарду бало муҳити»даги «дурдоналик» ўртасида еру осмон қадар фарқ бор.

Охирги сатрдаги «беҳудлуғ», «майхўрлик» ва «девоналик» тушунчалари қай мақсадда ишлатилаётганлигини ҳам тўғри тушуниш зарур, албатта. «Беҳудлуғ» – ақл имтиёзларидан баланд руҳий қувватдир. Май эса маърифат нури, руҳоният бодаси. Бу «май»дан қониб ўзини унутган киши дунёга энг хушёр ва теран нигоҳ билан қаровчи донишманд зотдир. Шеърда тарки дунё тушунчаси ўзига хос шаклда талқин этиб берилганлиги алоҳида эътиборга моликдир.

ҲАЗАЖ БАҲРИ. МАФОЪИЙЛУН РУКНИНИНГ ЗИҲОФЛАРИ

6-дарс

Лайло ШАРИПОВА,

Бухоро давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди

Мафоъийлун рукнининг такроридан юзага келадиган бу баҳр туркий арузда алоҳида ўринга эга. Ҳазаж баҳри ҳосил қиладиган вазнлар кўшиқбоблиги туфайли асрлардирки, эл эътиборида бўлиб келмоқда. Бу баҳр ўзбек арузидаги энг дилбар, жозибадор баҳр сифатида рамалдан кейинги ўринда туришини нафақат арузшунослар, балки кенг омма ҳам яхши билади. «Ҳазаж» сўзи арабча бўлиб, «замзама қилиш, бир овозни такрорлаш, овозни ёқимли қилиш, куйлаш» деган маънони англатади. «Хазойин ул-маоний» девонидаги 669 ғазал (ғазалларнинг тўртдан бир қисми дегани), «Хамса»нинг иккинчи ва учинчи достони, яъни «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ҳазаж баҳрида битилган.¹ Бу баҳрдаги вазнларнинг мусамман, мусаддас шаклидаги кўринишлари бирдай учрайди. Мураббаъ шаклидаги кўринишлари ҳам анчагина. Рамал баҳрининг мусаммани солим кўриниши ўзбек шеъриятида кўп учрамагани ҳолда ҳазажи мусаммани солим кенг тарқалган. Ҳазаж баҳридаги бу вазн кўшиқбоблиги билан қадрлидир:

А-гар о-шиқ /-ли-гим айт-сам, / ку-йиб жо-ну/

√ - - - / √ - - - / √ - - - /

жа-ҳон ўр-тар,

√ - - -

Бу ишқ сир-рин/ ба-ён эт-сам, / та-қи ул хо- /

√ - - - / √ - - - / √ - - - /

ну-мон ўр-тар².

√ - - -

Умумий ўрта таълим мактаблари учун яратилган биргина дарсликни назардан ўтказсангиз, эл севиб ўқиган ва ўқиётган аксарият мумтоз шеърий асарлар ҳазаж баҳрида ёзилганига иқрор бўласиз. Амалдаги 9-синф «Adabiyot» дарслиги мисолида фикримизни далилласак. Дарсликнинг кириш қисмидаги мисолга диққат қилинг:

А- зал ҳам сен, / а-бад ҳам сен, / на ав-вал бир- /

Ма-фоъ-ий-лун / ма-фоъ-ий-лун / ма-фоъ-ий-лун /

ла о- хир-ким,

ма-фоъ-ий-лун,

Ун- да йўқ иб- / ти- до пай-до, / бун-да йўқ ин- /

Ма-фоъ-ий-лун/ма-фоъ-ий-лун/ма-фоъ-ий-лун/

ти-ҳо пай-до.

ма-фоъ-ий-лун.

Байтдаги «унда» «бунда» сўзлари бизни ўйлантирди: сўз вазн билан мос келмаган. Ҳазрат вазндан чиқиб кетганларми ёки сўз араб ёзувидан бугунги алифбога ўтказилганда хатоликка йўл қўйилганми? Айтайлик, сўз «унга» бўлса «у-нга» тарзида ўқилиши мумкин ва бу ҳолатда вазнда нуқсон бўлмайди. Аммо услубда нуқсон пайдо бўлади. Бундай ҳолатлар мумтоз шеъриятимизнинг замонавий нашрларида учраб туради. Бу эса арузшунослар учун алоҳида тадқиқот заруратини юзага келтиради. Ушбу жараёнда манбашунослар иштироки зарур бўлиб, мумтоз асарлардаги айрим сўзларни бошқача ўқиш кераклиги англанади. Балким айрим нуқсонлар тузалишига вазннинг кўмаги тегиб қолар.

Мактаб дарслигидаги мисолларга қайтсак:

А-гар бир қат-/ла кўр-ди ҳар/ са-бақ-ни,

Я-на оч-моқ/ йў-қ эр-ди ул/ ва-рақ-ни.

Не сўз-ни-ким, /ў-қиб кў-нгил-/га ё-зиб,

Де-ма кўнг-ли / -ки, жон лав-ҳи /-га қо-зиб,

Ў-қиб ўт-мак, / у- қиб ўт-мак / ши-о-ри

Қо-либ ё-ди - / да саф-ҳа-саф- / ҳа бо-ри.

√ - - - / √ - - - / √ - -

Ма-фоъ-ий-лун/ ма-фоъ-ий-лун /фа-ув-лун

«Фарҳод ва Ширин»дан олинган, ҳазажи мусаддаси маҳзуфда ёзилган бу байтлар ўқувчига Фарҳод бир кўрганда сабоқни, яъни таълимотни кўнглига ёзиб олганини, кўнглигагина эмас, жон лавҳига ёзиб олганини, Фарҳод бир умр ўқиб ўтишни, ўқиганларини ўқиб ўтишни ўзига шior қилганини, бор саҳифалар ёдида қолганини билдиради. Ҳазажнинг гўзал оҳанги байтдаги бугунги кунда ҳам ўта долзарб бўлган мазмунни тезроқ англашимизга кўмак беради.

Дарслиқда «Лайли ва Мажнун» достонидан келтирилган байтлар ҳам ўқувчига ҳазажнинг зиҳофотини ўргатиш зарурати борлигини таъкидлайди:

Ўт уз-ра / не эр-ди қуй- / мо-ғинг ёғ,

- - √ / √ - √ - / - - -

Куй-ган-га / не эр-ди қўй /-мо-ғинг доғ?

- - √ / √ - √ - / - - -

Мисрадаги биринчи рукн – садр ахраб, иккинчи рукн – ҳашв мақбуз, учинчи рукн – аруз ахрамда

ёзилган экан, вазн номини ҳам шу тартибда белгилаш лозим. Аввал баҳрнинг номи (ҳазаж), кейин байтдаги рукнлар сони (мусаддас), сўнг рукнлардаги зиҳофлар номлари тартиб билан айтилади. Натижада юқоридаги байт вазнининг номи келиб чиқади: ҳазажи мусаддаси ахраби макфуфи ахрам. Достон бошдан-оёқ ҳазаж баҳрида ёзилган, рукнлар сони байтда олтига бўлади, аммо рукнлар сифатига келсак, турли байтларда ҳазажнинг зиҳофлари алмашилиб туради.

Дарсликда Заҳриддин Муҳаммад Бобур ижодидан келтирилган ғазаллар ҳам ҳазаж баҳрида битилган. Байтнинг вазнини аниқлашдан олдин бўғинлар сонини аниқлаймиз. Биринчи мисра 15 бўғиндан, иккинчи мисра 16 бўғиндан иборатлиги аниқ бўлгач, ҳижолаар тенг бўлиши шартлиги учун биринчи мисрадан ўта чўзиқ ҳижони ахтарамиз. Қатор ундош йўқлиги сабабли «о», «у», «ў» унлиси бўлган бўғинга эътиборни қаратамиз, айни дамда, уларнинг қайси бири бошқаларидан кўра чўзиб айтилганига диққат қилиб, билдикки, 12-бўғин ўта чўзиқ – бир қисқа, бир чўзиқ ҳижога тенг бўла олади. Натижада ҳижолаар сони тенглашади. Икки мисрадаги ҳижолаар тагма-таг ёзилиб, остига чизиб чиқилади ва вазни белгиланади: ҳазажи мусаммани солим:

Қа-ро зул-финг /фи-ро-қи-да / па-ри-шон рў-/

V - - - / V - - - / V - - - /

з(и)-го-рим бор, 15

V - - -

Ю-зинг-нинг иш-/ ти-ё-қи-да / не саб-ру не /

V - - - / V - - - / V - - - /

қа-ро-рим бор. 16

V - - -

Шоирнинг тўлиқ келтирилган икки ғазали ҳам ҳазажи мусаммани солимда битилган:

Ме-нинг кўнг-лим-/ки, гул-нинг ғун-/ча-си-дек таҳ-/

V - - - / V - - - / V - - - /

ба-таҳ қон-дур,

V - - -

А-гар юз минг / ба-ҳор ўл-са, / о-чил-мо-ғи /

V - - - / V - - - / V - - - /

не им-кон-дур.

V - - -

Одатда, ғазал номи радиф билан, радифи бўлмаса, биринчи сатр билан белгиланади. Шу маънода дарсликдаги Бобурнинг «Агарчи сенсин сабр айламак, эй ёр, мушкулдур» сатри билан бошланувчи иккинчи ғазали ҳам ҳазажи мусаммани солимда яратилган. Худди шу дарсликда келтирилган Бобораҳим Машраб ғазаллари ҳам ҳазажи мусаммани солимда битилгани билан эътиборга лойиқ. Биз бу ўринда бошқа бир жиҳатни таъкидламоқчи эдик. Бир хил вазндаги ғазаллар бир хил куй асосида қўшиқ қилиб куйланиши мумкин. «Ўртар» радифли ғазали билан бир хил вазнда битилган, демакки, оҳангдош икки ғазалидан бир мисрадан олиб, бир байт тарзида вазннинг пара-

дигмасини чизамиз. Қофия ва радифнинг бошқа-бошқалиги тўлиқ оҳангдош бўлмаслигига сабаб бўлади. Аммо барибир вазн бир хиллиги уларнинг бир хил куй билан айтиш имконини беради. Бундай ҳолатлар мусиқа мактабларида, олий ўқув юртра-ридаги мусиқа бўлимларида аруз вазни ўтилиши лозимлигини кўрсатади:

Му-ро-динг-га / е- тай де-санг,/ қа-лан-дар бўл,/

V - - - / V - - - / V - - - /

қа-лан-дар бўл,

V - - -

Са-нам-нинг иш-/ қи-да тин-май/ ю-риб ов-во- /

V - - - / V - - - / V - - - /

ра Маш-раб-ман.

V - - -

Дарсликда Огаҳий ижодидан келтирилган намуналарни назардан ўтказсангиз, аксарияти ҳазаж баҳрида ёзилганининг гувоҳи бўласиз. Таҳлил жараёнида мисол сифатида «Айлансун» радифли ғазалидан байт келтирилган. Бу байт ғазалнинг ҳазажи мусаммани солимда иншо этилганини кўрсатади.

Қо-тиғ-роқ кел-/ ма-ди ҳар-гиз / жа-ҳон-ға уш-/

V - - - / V - - - / V - - - /

бу қиш-дин қиш,

V - - -

Ки ақ-лу ҳис-/ ға як-сар мо-/ ни ўл-ди бор- /

V - - - / V - - - / V - - - /

ча иш-дин қиш.

V - - -

Шоирнинг ҳазажи мусаддаси маҳзуфда ёзилган икки ғазали дарсликдан муносиб ўрин олган. Бири «Наврўз» радифли ғазали. Иккинчисининг вазнини аниқлаймиз. Дастлаб бўғинлар сонини санаймиз, мисралардаги бўғинлар сониди фарқ бўлгани учун иккинчи сатрдаги ўта чўзиқ ҳижони топамиз:

Бў-либ ай-ё-/ми нав-рў-зинг / му-бо-рак, 11

V - - - / V - - - / V - - -

За-ми-ринг ин-/би-сот ан-ду-/ (у)з бўл-син. 10

V - - - / V - - - / V - - -

Бу мисолда қизиқ ҳолат бор: ўта чўзиқ ҳижо икки рукн оралиғида турибди. Ўта чўзиқ ҳижо мисра охиридан бошқа ўринларда вазн талабига биноан ё бундай: V - ; ё бундай: - V белгиланади. Юқоридаги мисолда чизма бўлинди.

Айнан шу ўринда адабиётшунослигимиз эътибор қилиши лозим бўлган яна бир жиҳатга тўхталсак. Баъзан радифга тўхталганда қофия бўлиб келган қўшма феълнинг бир қисмини радиф демоқдамиз. Юқорида мисол келтирилган байт тегишли бўлган ғазал қофияларини келтирамиз: *наврўз бўлсин, феруз бўлсин, андуз бўлсин, афруз бўлсин* ва ҳоказо. Бундай ҳолатларда баъзан қофия наврўз, феруз, андуз, афруз ва ҳоказо, «бўлсин» радиф дейилиши мумкин. Таҳлилларда шундай ҳолатлар учраб қолмоқда. Бизнингча эса, қўшма сўзни бўлиб, икки хил ҳодиса сифатида талқин қилиш ноўрин.

Ҳазаж нафақат мумтоз, балки замонавий ўзбек шеърлятида ҳам кенг тарқалганини таъкидлаш зарур. Дарслиқда келтирилган замонавий аруздаги кўпгина шеърлар ҳам айнан ҳазажи мусаммани солимда ёзилган. Масалан, Чўлпоннинг қуйидаги машҳур байтидаги иккинчи сатрда ўта чўзиқ ҳижо иккита:

Му-ҳаб-бат-нинг/ са-ро-йи кенг / э- кан, йўл-ни /
Ма-фоъ-ий-лун/ма-фоъ-ий-лун /ма-фоъ-ий-лун/
V - - - /V - - - /V - - - /
йў-қот-дим-ку,
ма-фоъ-ий-лун,
V - - -

А- с(и)р-лик то-/(о)ш янг-лиғ бу/ ха-тар-лик йўл- /
Ма-фоъ-ий-лун/ма-фоъ-ий-лун /ма-фоъ-ий-лун/
V - - - /V - - - /V - - - /
да қот-дим-ку.
ма-фоъ-ий-лун
V - - -

Замонавий шеърлятда ҳазаж баҳри қай ҳолда қўлланганини англаш учун биргина ижодкор ижодини кўздан кечирдик. Жамол Камол «Сайланма»сида аруз вазнида яратилган 70 дан ортиқ шеър бўлиб, унинг бешдан бир қисми ҳазажи мусаммани солим вазнида яратилган экан. «Баҳор», «Гўдак қуш талпинар», «Қорайган кўк уза...», «Ёнар киприқларим...», «Бўлмас», «Бирам нозик, бирам нозик...», «Аё дўстим...», «Сен бошқа, мен бошқа», «Бир дона, бир дона», «Бухородан, Бухородан», «Тарихда» ғазаллари, «Файзулла Хўжаев кўзлари» таъби худ мухаммаси, «Бобур ғазалига мухаммас», «Фурқат ғазалига мухаммас» тахмислари фикримизни далиллайди:

Бу чек-сиз дав-/ ла-ти маъ-мур / – Бу-хо-ро-дан,/
V - - - / V - - - / V - - - /
Бу-хо-ро-дан,
V - - -

Бу тенг-сиз санъ-/а- ти ман-зур /– Бу-хо-ро-дан,/
V - - - / V - - - / V - - - /
Бу-хо-ро-дан.³
V - - -

Ҳазажнинг ўзбек шеърлятида кенг қўллангани мафоъийлун ва унинг зихофларини ўрганишимиз зарурлигини кўрсатади. Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида ҳазаж баҳрининг 46 вазни, Бобурнинг «Мухтасар» асарида эса 105 вазни тилга олиниб, ҳар бирига форсий ва туркий шеърлятдан мисоллар келтирилгани ҳам бу баҳр ва уни юзага келтирувчи рукни, унинг ноаслларини ўрганиш

муҳимлигини англатади. «Мафоъийлун зихофоти ўн бирдур ва фуруъи дағи ўн бирдур».⁴

№	Зихоф номи	Аслдаги ўзгариш сабаб ҳосил бўлган ноасл рукн	Чизмаси	Вазн номида зихофнинг ифодаланиши
1.	Қабз	Мафоъийлун	V – V –	Мақбуз
2.	Каф	Мафоъийлу	V – –V	Мақфуф
3.	Харм	Мафъувлун	– – –	Ахрам
4.	Харб	Мафъувлу	– – V	Ахраб
5.	Шатар	М а ф ъ у л у н (фоъийлун)	– V – (– V –)	Аштар
6.	Ҳафз	М а ф о ъ и л (фаувлун)	V – –	Маҳфуз
7.	Қаср	Мафоъийл	V – ~	Мақсур
8.	Хатм	М а ф о ъ (Фаувл)	V ~	Ахтам
9.	Жабб	Мафо (Фаал)	V –	Мажбуб
10.	Залал	Фоъ	~	Азалл
11.	Батр	Фаъ	–	Абтар

Ҳазаж баҳри Шарқ мумтоз адабиётини яшна-тиб турган улуғ жанрлардан бири бўлмиш рубоийнинг вазнларини ҳосил қилиши билан янада аҳамиятлидир. Рубоий вазнлари ҳақида кейинги дарса фикр юритишни маъқул топдик.

Ҳазаж баҳри мумтоз мусикамиз билан чамбар-час боғлиқ. «Ҳазаж баҳри вазнлари ўз хусусиятларига кўра мумтоз ва халқ куйларига мос бўлиб тушади. «Шашмақом» куйларидан 63 тасининг ҳазаж баҳри вазнларидаги шеърларга басталангани шундан далолат беради. Шеърлятимизда мазкур баҳрнинг 30 дан ортиқ вазнидан кенг фойдаланиб келинган»⁵. Ҳазаж баҳрининг «ҳазажи мусаддаси маҳзуф», «ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф», «ҳазажи мусаммани солим», «ҳазажи мусаммани аштар», «ҳазажи мусаммани ахраб», «ҳазажи мусаммани ахраби мақфуфи маҳзуф» каби вазнлари ўзбек мумтоз кўшиқчилиги ривожини таъминлаган вазнлардан саналади. Бу вазнларда ижод қилиш учун эса нафақат истеъдод, балки билим ҳам зарур. Нуқтани ўзбек замонавий арузини жонлантирган севимли шоиримиз Эркин Воҳидовнинг ҳазажи мусаммани аштари асламда ёзилган ҳикматли байти билан кўйсак:

Ким-да иқ-/ти-дор йўқ-дур,/ил-ми-ла/ху-нар зо-е,
– V – /V – – – / – V – /V – – –
Иқ-ти-дор/бе-рур-ман деб/чек-ма ранж/ке-тар зо-е.
– V – /V – – – / – V – /V – – –

¹Д. Қурононов, З. Мамажонов, М. Шералиева. Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр, 2010. 390–391-бетлар.
²Қ. Йўлдошев, В. Қодиров, Ж. Йўлдошбеков. Адабиёт. Т., 2010. 96-бет (қолган кўп мисоллар шу дарслиқдан олинди).
³Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. I жилд. Т.: Фан, 2007. 230-бет.
⁴Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10-жилд. Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. 543-бет.
⁵А. Ҳожиаҳмедов. Ўзбек арузи луғати. Т.: Шарқ, 1998. 194-бет.

БИР МУХАММАС ТАРИХИ

Муҳаммадризо ЖЎРАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси Алишер Навоий номидаги
давлат адабиёт музейи мустақил тадқиқотчиси

Аннотация. Мазкур мақолада атоқли шоир Фурқат ғазалига Ҳакимий (Маҳмуд Ҳаким Яйфоний) томонидан амалга оширилган таржимага Ёрмуҳаммад Ёрий боғлаган мухаммас хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: назирагўйлик, ғазал, мухаммас, тахмис, анъана, мазмун ва шакл, тимсол, маҳорат.

Annotation. This article is about Yormuhammad Yoriy's mukhammas to the gazelles of the famous poet Furqat translated by Hakimiy (Mahmud Hakim Yayfoniy).

Keywords: nazira, gazelle, mukhammas, takhmis, tradition, content and form, image, skills.

Мумтоз адабиётимиз тарихида эътиборга лойиқ кўплаб анъаналарни кўриш мумкин. Шулардан бири мухаммасчилик – бир шоир ғазалига бошқа ижодкор томонидан тахмис боғлаш бўлиб, юзага келган яратилган ҳар икки шоирнинг маҳорати ҳар жиҳатдан намоён бўлади. Аввало, мухаммас боғловчи шоир ўзи ва кўпчиликка манзур бўлган ғазални танлайди. Бунда боғланмиш мисралар танланган ғазал мазмуни ва бадииятига ҳамоханглик касб этиши талаб қилинади. Шарқ шеърининг тарихига назар ташласак, кўплаб шоирларнинг ўз салафлари ва замондошлари ғазалларига боғлаган мазмунан мукамал ва шаклан баркамол мухаммас намуналарини кўриш мумкин. XIX аср сўнгги чораги – XX аср биринчи ярмида ўз шеърлари билан замондош ижод аҳли ва шеърининг мухлислари эътирофига сазовор бўлган Ёрмуҳаммад Ёрий улғу шоирлардан Жомий, Алишер Навоий, Амирий, Муқимий, Фузулий ғазалларига ўзбек ва тожик тилларида мухаммаслар боғлаган.

Маълумотларга кўра, Фурқатнинг ғурбатдаги ҳаётидан баҳс этувчи «нест» («эмас») радифли ғазали битилгандан кейин унга шоирнинг асли ҳиндистонлик бўлган Кошғардаги дўсти Тажаллий шу радиф ва қофияда жавоб ёзган. Фурқатнинг бу ғазали ва Тажаллийнинг назира ғазалини ўқиган Қўқондаги дўстлари айрилиқнинг изтироб ва дардлари мужассамлашган ушбу 7 байтли тожикча ғазалдан кучли таъсирланишган. Муқимий, Муҳйи ва Ҳакимий (Маҳмуд Ҳаким Яйфоний) ҳам ушбу ғазалга жавоб битишган.¹

Шуниси диққатга сазоворки, жавобларнинг аксарияти форсча бўлгани ҳолда, Ҳакимийнинг на-

зираси ўзбек тилида ёзилган. Уни, бир томондан, назира дейишга ҳам асос йўқдек туюлади. Чунки Ҳакимий назирасининг икки байти Фурқат байтларининг айнан таржимаси бўлса, яна уч байти ўзига хос эркин таржима кўринишини олган. Тўғри, А.Турдалиев ёзганидек, Ҳакимий жавобиясида янги икки байт ҳам мавжуд. Қолаверса, ҳар икки шоирнинг ғазалларида жузъий фарқлар ҳам йўқ эмас.² Фикримизча, Ёрий айни Ҳакимийнинг жавобия ғазалига мухаммас битган кўринади. Чунки аввало шаклан Ҳакимий ғазали 9 байт бўлгани каби, Ёрий мухаммаси ҳам 9 банддан иборат. Мухаммаснинг 4-, 5- мисралари Ҳакимий ғазалининг айнан ўзи. Ҳатто Ёрий Ҳакимий янгидан қўшган икки байтга ҳам мухаммас боғлаган. Мухаммаснинг барча бандларида ғурбатда ғариб яшаган инсон қалбининг оҳ-у зорлари гоҳ авж пардаларда, гоҳида эса нисбатан босиқлик фонида, бошқаларида иккала ҳолатнинг уйғунлигида берилганини кўрамиз. Фурқат ғазалининг матласи қуйидагича:

*Кўҳканро теша чун аз ўби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин жуз бакоми Хусрави*

Парвез нест.³

Ҳаким Яйфоний уни ушбу кўринишда таржима қилган:

*Кўҳканга теша чун ҳайрат суйидин тез эмас,
Шаҳди Ширин ғайри коми Хусрави*

Парвез эмас.⁴

Ёрий мухаммасининг дастлабки банди эса шундай:

*Шамсинг кулгусидек олам ҳама гулрез эмас,
Зар сочар афшон қилурда бўйи анбаррез эмас,
Ҳуққадин дурлар сочар лаъли лаби
қирмиз эмас,
Кўҳканга теша чун ҳайрат суйидин тез эмас,
Шаҳди Ширин ғайри коми Хусрави
Парвез эмас.⁵*

Ҳазаллар ва мухаммаснинг вазнида сакталиқ йўқ. Ҳар учаласи ҳам арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган.

Тақтеъси:

–V – – I–V – – I–V – – I–V –
фоилотун / фоилотун / фоилотун /фоилун

Учаласида «эмас» сўзи радиф вазифасини бажарган. Бундай радифнинг танланиши шеърларнинг умумий мазмуни билан якраглик ҳосил қилган ва ундаги ҳижрон мотивини кучайтиришга қаратилган.

Ёрий томонидан қўшилган банднинг илк мисрасида ташхис қўлланган: куёшнинг нурлари қанчалик ўткир бўлмасин, дунёни ўзгартириб юборишга қодир эмас. Унинг нурафшон зарлари анбар ҳидларини йўқотиб юбора олмайди. Ҳуққадан дурлар сочувчи лаъли лаблари ҳам қирмизи рангда эмас. Уч мисранинг мазмунида зидланиш ҳолати аслдаги икки мисранинг мазмунига ҳамоҳангликни юзага келтираётган бўлса-да, аслида мазмуни бир қадар кучайтириб, кейинги банддаги контрастликни янада бўрттириб кўрсатишга замин ҳозирламоқда.

Фурқат ғазалининг иккинчи байтида шундай бир тамсил қиладики, кейинги ўринларда ғурбатнинг бутун бир шамойили олдинга қалқиб чиқади. Бу ўринда Фурқат мажоз йўлидан бориб, инсон умрини баҳорга менгазайди ва шу тириклик баҳорининг жўшқинлигидан яшнаб турган гулнинг ҳиди келмаса, бундай баҳорнинг дастидан дод демоқ афзал, деган фикрни илгари суради. Ҳақимий эса ўз фикрини бир оз фалсафий йўсинда беришга интилади ва унга Ёрий боғлаган мухаммасда ҳам бу ҳолат сезилиб туради. Фурқатда:

*Дод аз дасти баҳори зиндаги, к-аз жўши ў,
Як гули хандони накҳатбезу рангомез нест.*

Яйфонийда:
*Бул баҳори зиндалиқнинг ҳосили мотам эрур,
Ҳеч гуле хандон йўқтур беҳазон ангез эмас.*

Ёрийда:
*Шодлиқ андеша қилмаки, бул охир ғам эрур,
Тўшайи уқбо қилан кўнгли ҳазин нам эрур,
Расми қуллуқ ким билибдур они кўз бўйни
ҳам эрур,
Бул баҳори зиндалиқнинг ҳосили
мотам эрур,
Ҳеч гуле хандон йўқтур беҳазон ангез эмас.*

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Фурқат ғазалида ғурбат ҳасрати ва толесизликдан шикоят оҳанглари устувор бўлса, Ҳақимий Яйфонийда ишқий мотивлар билан боғланиб кетади. Шунданми, Ёрий мухаммасида Ҳақимий янгидан қўшган ана шу мазмундаги байтларга боғланган мисралар ишқ ва у келтириб чиқарган ҳижроннинг туганмас ҳасратлари тарзида намоён бўлади:

*Ишқ савдосин қилан билмас надур суду зиён,
Ишқ хаёлин жилваси кўксидадур доим аён,
Ишқ йўлин поёни йўқ, ҳеч кимса
қилмабдур баён,
Ишқ агар қилсанг ҳавас, анжоми қўб
бўлғай ёмон,
Васли Ширин охири жуз қатли ул
Парвез эмас.*

Мухаммаснинг сўнги бандида Ёрий аввалги бандда бошлаган ишқ борасидаги мулоҳазаларни фақат дастлабки мисрада беради: «Бўйи ишқдин олса ҳар ким излагай анбаршамим». Кейинги икки байтда Фурқат бошлаган шеърхонликка ўзига хос жавобий ишора жамланган. Бу билан шоир ўз шеъри олдин ёзилган назираларга камтарона ҳисса эканига ишора қилади ва усталик билан Ҳақимий байтининг мазмуни орқали боғлай олади:

*«Бўйи олан аҳбоблар ўз жониғадур мустақим,
Дўстлар ёд этгудек йўқ Ёрийдек қули Салим,
Токи ёру дўстлар бирласиз ки сархушидир
Ҳақим,
Бодадур токи тарабдин беғулобomez эмас».*

Хуллас, Ёрий мухаммаси ана шундай ғайри-табиий жараён туфайли пайдо бўлди ва бунинг натижасида бир ғазал муаллифининг эмас, балки айни вақтда икки, ҳатто уч шоирнинг бадиий оламидан баҳраманд бўлиш ва ижодини таҳлил қилиш имкони юзага келди.

¹Бу ҳақда қаранг: А.Турдалиев. Фурқатнинг бир тожикча ғазали ва унга жавоблар. Фурқат ижодиёти (Мақолалар тўплами). Т.: Фан, 1990. 150–153-бетлар.

²Ўша тўплам. 153-бет.

³Фурқат. Танланган асарлар. 1-жилд. Т., 1960. 211-бет.

⁴Девони Ҳақимий. Ғ.Ғуллом номидаги Қўқон адабиёт музейи фонди. Инв. рақами 1440 (Бундан кейин Фурқат, Маҳмуд Ҳақим ва Ёрий шеърларидан деб кўрсатилади). 35б–36а-варақлар.

⁵Ёрмухаммад Ёрий. Дастхат девон. ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фонди. Инв. рақами 9358. 76б–77а-варақлар.

БАЪЗИ ТИЛШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ Қўлланилиш тарихи хусусида

Нилуфар АБДУРАҲМАНОВА,

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг
стажёр-тадқиқотчи-изланувчиси

Аннотация. XX аср бошларида яратилган дарслик ва қўлланмаларга эътибор қаратадиган бўлсак, бир пайтнинг ўзида битта тушунчанинг бир қанча илмий атамалар билан қўлланганлигини кузатамиз. Мазкур мақолада XX асрнинг 20–30 йилларида «асос» ва «қўшимча» атамалари қай тарзда қўлланганлиги ёритилди. Шунингдек, мазкур давр тилшуносларининг ўзбек адабий тили морфемик таркибига оид қарашлари таҳлилга олинган. Бугунги кун тилшуносларининг морфемаларни ифодаловчи атамалар изоҳига доир фикрларига муносабат билдирилган.

Калит сўзлар: асос, қўшимча, негиз, ўзак, ёпишиқ олмошлар, туташма, тусловчилар.

XX асрнинг 20–30 йилларига келиб ўзбек тили грамматикасини бир тизимга солиш, имловий бошбошдоқликни бартараф этиш, ўзбек тилининг товуш тизимини ўрганишдаги фикрлар хилма-хиллигини бартараф этиш, ўзбек тилшунослиги фани атамаларини шакллантириш каби масалалар энг долзарб мавзуларга айланган эди. Бу даврда яратилган дарслик ва қўлланмаларга эътибор қаратадиган бўлсак, бир пайтнинг ўзида битта тушунчанинг бир қанча илмий атамалар билан қўлланганини кузатамиз.

XX асрнинг 20–30 йилларига оид дарсликларда «асос» атамаси қуйидаги ёндош атамалар билан қўлланган:

1. **Ўзак.** Бу атама ҳозирги ўзбек тилшунослигида қўлланаётган асос, ўзак атамалари билан айнан бир хил қўлланган: «...бошда айтилиб ёлғизча маънисини бўлган ва қўшимчалар қўшганда ҳам ўз маънисини сақлайдургон сўзнинг бўлаги».¹

2. **Негиз.** Бу атама айрим дарсликларда ҳозирги тилшуносликдаги каби «асос+сўз ясовчи» маъносида қўлланган: «сўз ясовчи қўшимчалар билан бирликда, хоҳ бири бўлсин, хоҳ бир нечаси бўлсин сўзларни негиз деб атаймиз».² Бошқа бир дарсликда эса фақат асос маъносида ишлатилган:

Annotation. If to pay attention to the school-books and manuals published at the beginning of 20th century, we can observe that some ideas were used to express several scientific terms at the same time. Use of terms «basis» and «supplement» in the 20s and 30s of 20th century are revealed in the article. Also different approaches of linguists of that time concerning morphemic structure of Uzbek literary language are analysed in it. It is expressed attitude to the ideas of modern linguists on occasion of interpretation of terms which express morphemes

Key words: basis, addition, foundation, core, pronouns, endings.

«...сўзнинг тилда айрим сўзланатурғон ҳам ўз олдиға турғонда ҳам бирор маъно англататурғон бўлаги негиз деб аталади».³

3. **Туб сўз ёки асл сўз.** Ш.Бобомуродова бу атамани «ўзак» («асос») маъносида қўлланган деб ҳисоблаб, қуйидаги мисолни келтиради: «Аммо энди асли калима яъни туб сўзга эргашган қўшимчалардаги «т», «д» ҳарфлари тўғрисида келсак...»⁴. Қуйидаги мисолда эса **туб сўз** атамаси айнан ҳозирги тилшуносликдаги маъносида қўлланганини кўрамыз: «**туб сўз** – сўз асли ўзаги эътибори билан қаралса туб сўз деб аталади; **ясама сўз** – ўзагига ясовчи қўшимча қўшиб янги маъно билдирса ясама сўз деб аталади».⁵

4. **Томир.** «Туташмалик тиллардаги сўз томир билан туташмадан иборат»⁶.

Шунингдек, **асосдош сўз** тушунчаси **мужонис, ўртоқ маъноли сўзлар** атамалари билан ҳам қўлланган.

XX асрнинг 20–30 йилларига оид дарсликларда **қўшимча** атамаси 20 га яқин ёндош атамалар билан қўлланган. Бунинг биринчи сабаби мазкур даврда ўзбек тили грамматикасига оид ўзбекча асарларнинг эндигина яратила бошлаганлиги бўлса, иккинчи сабаб ушбу даврда ўзбек тилининг

морфемик таркиби кам ўрганилганлигидир. Манбаларда қўшимча атамаси қуйидагича шаклларда учрайди:

1.	Қўшумча	«ўзакдан сўнг тўғридан тўғри ёки қўшумчалар орқали сўзларни турлайдурғон, ёлғиз ўзи айрим бир маъни англата олмайтурғон сўзнинг бўлаги қўшумчадур». ⁷
2.	Қўшмача	«қ, к билан битган сўзлар бир бўғиндан ортиқ бўлиб, охирига II қат исим қўшмачалари қўшилганда қ нинг ғ, к нинг ғ бўлиши кузатилади». ⁸
3.	Белги	«бирлик исми кўблик исм қилмоқ учун йўғон ҳарфли исмга «лар», ингичка ҳарфли исмга «лэр» белгилари қўшиладур». ⁹
4.	Турлама	«-инчи, -лаб, -тадан, -тача, -ларча, -ов сон турламалари бир, икки, уч каби санокни билдирган сонлар кетига ҳар чоқ қўшилиб ёзиладир». ¹⁰
5.	Олмош белгиси, олишма излари	«ёлғиз ўзлари бўлгандагина маъно англатмай исмлар, супатлар, феъллар ҳам айрим олмошлар кетига қўшилгандагина маъно англатадурғон олмошлар олмош белгиси ёки ёпишиқ олмошлар деб аталадур». ¹¹ Ёки «шу феълларнинг кетларига ёпишиб қолган ҳарфларни олишма излари деймиз». ¹²
6.	Ёпишиқ олмошлар	(юқоридаги мисол)
7.	Тамомлиғ	«келажак замон учун «гуси», «ғуси» тамомлиқлари ўрнига «ажак», «ажэк» тамомлиқлари олинсин». ¹³
8.	Аломат	«чет сўзлардаги хотинлиқ аломатлари қабул қилинмайди: муаллима эмас муаллим». ¹⁴
9.	Ёлғов	«бас энди бизга «лиқ», «лик» ва «ли» ёлғовларининг бир-бирига бўлғон орадаги айирмасини айиришига ... вақт етган бўлса керак». ¹⁵
10.	Қўшимта	«... русларнинг падж аломатларига жавоб берган 5–6 аломатнигина сўз турларидан санаб «қўшимта» деб атагон».
11.	Турлик	«турликлар туб маънога ташқи ёқдан кичкина маънолар қўшала».
12.	Туташма	«бир ойрим сўзларнинг илдизлари ўзларининг моддий аҳамиятини йўқотиб турликка, туташмага айланишларидан иборат».
13.	Тиркалгич	«журноқ, тиркалгичлар тўғрисида ялли режа».

14.	Улашма сўз	«лэр -лар, дән- дан, мэк -мак, дө- да каби улашма сўзлар ҳам биринчи асосқа мувофиқ тутулурлар»
15.	Жўрноқ	«журноқ, тиркалгичлар тўғрисида ялли режа»

Жадвалдаги 10–15 мисоллар Ш. Бобомуродова диссертацияси иловасидаги маълумотлар асосида келтирилди (Ш. Бобомуродова айнан **қўшимча** атамаси ўрнида қўлланган **қўшимта**, **турлик**, **туташма**, **тиркалгич**, **улашма сўз**, **жўрноқ** атамаларини мисоллар билан келтириб ўтади).¹⁶

К. Кадиров «Ҳарф термини 20–30 йиллар тилшунослигида, асосан, график термин сифатида қўлланган, лекин **аффикс морфема** маъносида ҳам ишлатилган бўлиб, бир фонемадан иборат аффикслар ҳарф деб аталган дея» фикр билдиради. «Буйруққа «р» ҳарфи қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли, ёлғиз «с» ҳарфи қўшилиб бўлишсиз шакли ёсаладур» («Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба (Сарф ва наҳв)»), «феълнинг таъсирин ва ишловчининг ўзига туширмак учун ўзагига н ҳарфи қўшилмоғи» («Ўзбекча тил сабоқлиғи») каби деган ибораларда **ҳарф** атамаси аффикс маъносида қўлланганлиги кўриниб турибди» деб хулоса чиқаради.¹⁷ «Тил сабоқлиғи»да товуш ва ҳарфга қуйидагича таъриф келтирилган: «Ҳар бир сўзнинг қоғозга ёки ўзга нарсага ёзилган суратига «ҳарф» деб аталадур».¹⁸ Кўриб турганимиздек, **ҳарф** атамаси ўта аниқ фарқланган. Шу ўринда мазкур давр тилшунослик асарларида қўшимчалар хусусида аниқ бир фикр мавжуд эмаслиги, уларнинг таснифланиши ва номланишидаги ноаниқликлар кўплаб учрашига эътибор қаратадиган бўлсак, К. Кадировнинг юқоридаги фикрларини инкор қилиш мумкин. Зеро, биргина «аффикс морфема» тушунчасини ифодалаш учун турлича атамаларнинг мавжудлиги, «белги»ларнинг алоҳида туркум сифатида қаралиши каби ҳолатлар XX асрнинг 20–30 йилларида яратилган дарслик ва қўлланмаларда сўзнинг маъноли қисмлари етарлича фарқланмаганлигини кўрсатади. Шундай экан, келтирилган мисолларда **ҳарф** атамасини ишлатишга ҳарфни морфема деб тушуниш эмас, «с», «р», «н» ларнинг қўшимча эканлигини англамаслик сабаб бўлган.

Бундан ташқари, қўшимчаларнинг турларини ифодаловчи атамалар қўлланилишида ҳам ана шундай ўзига хосликлар кузатилади. Масалан, қўшимчалар дастлаб икки турга ажратилди: «қотғон қўшимчалар» (ўлук), «қотмоғон қўшимчалар» (тирик).¹⁹ Бу атамалар ҳозирги тилшуносликда **унумли**, **унумсиз қўшимчалар** деб ишлатилади.

Шунингдек, ушбу даврга тегишли манбаларда «*қўшимчалар бир ўзакка қўшилиб келиш тартиблари, маънига таъсирлари, яъни маъни ўзгартишлари, турлашлари ва қўшилиб келатурган ўзак туркумларига қараб уч тўпга бўлинадур: 1.Сўз ясовчилар (ясовчилар). 2.Сўз турловчилар (турловчилар). 3. Юкланиб келувчилар (юкловчилар)*».²⁰

Мисолда келтирилган **сўз ясовчилар** атамаси ҳозирги тилшунослигимизда бўлгани каби сўзнинг аташ маъносини ўзгартириб, янги сўз ясовчи қўшимчалар маъносида ишлатилмаган. Чунки келтирилган манбада «ясовчилар» тўпи «(хоҳ отлар ва хоҳ феълларда) ҳам ўз ичларида ўзакка қўшилиб келиш тартибларига қараб уч сира (гуруҳ А.Н.)га айриладилар: I нчи Сира (қат) – янги сўзлар, сўз туркумлари ясовчилар, яъни холис ясовчилар: тиш+ла; II нчи Сира (қат) – биринчи сира ясовчилар бўлғонда, иккинчи ўринда қўшилиб келувчи, сўзларнинг даражасини ясовчилар: той+чоқ, кел+тир; III нчи Сира (қат) – ёлғиз феъл туркумида I нчи Сира, II нчи Сира ясовчилар бўлғонда, улардан сўнг бўлмағонда ўзакка қўшилиб келувчи, феълларнинг бўлишсизлигини билдирувчилар: ўқу+ма».

Кўриб турганимиздек, **ясовчи** атамаси ҳам **сўз ясовчи**, ҳам **шакл ҳосил қилувчи** (луғавий шакл

ясовчи) **қўшимчалар** маъносида ишлатилган. Эътиборли томони муаллиф сўз таркибидаги тартиб, қўшимча морфемалар тартибини фарқлай олган.

Сўз **турловчилар** атамаси ўз луғавий маъносига яқин, яъни «сўзни бир грамматик категорияда турлаб кўрсатувчи» деган маънода қўлланган. Бу атама ҳозирги тилшуносликдаги **муносабат шакллари** атамаси билан айнан бир хил маънода ишлатилган: «Сўз **турловчилар** бошлаб иккига айрилади: 1) *от турловчилар (эгаллик, келишиқ, кўплиқ); 2) феъл турловчилар (замон, ишловчи-дарак (майл ва шахс-сон А.Н.))*».

Юкловчилар атамаси ҳозирги тилшуносликда ёрдамчи сўз туркуми сифатида қаралувчи, шартли равишда қўшимча-юклама деб номланувчи *-ми, -чи, -оқ, -ёқ, -я, -ла, -да, -а, -у, -ю, -эй* бирликларини ва *-роқ* (даража А.Н.), *-ман, -миз, -сан, -сиз* (боғлама вазифасидаги шахс-сон А.Н.) қўшимчаларини ифодалаган.²¹ Ҳозирда мактаб дарсликларида ёрдамчи сўз туркуми сифатида келтирилган мазкур қўшимчаларнинг сўз туркуми ёки қўшимча эканлиги масаласи ҳақиқатан ҳам мунозарали ҳолатдир.

Хулоса қилиб айтганда, XX асрнинг 20–30 йиллари ўзбек тилшунослиги атамаларининг шаклланишида ўзига хос сермахсул давр ҳисобланади.

¹Қ. Рамазон. Ўзбек тилининг имло қоидалари. Т.: Ўздавнашр, 1931. 13-бет.

²Ўша асар, 15-бет.

³Қ. Рамазон ва Х. Қаюмий. Грамматика. Сарф. Қ.1. Т.: Ўқувдавнашр, 1937. 31-бет.

⁴Ш. Бобомуродова. Ўзбек тилшунослиги ривожиди Элбекнинг роли. Фил. фан. ном. дисс. Т., 2002.

⁵Қ. Рамазон ва Х. Қаюмий. Грамматика. Сарф. Қ.1. Т.: Ўқувдавнашр, 1937. 31-бет.

⁶Ш. Бобомуродова. Ўзбек тилшунослиги ривожиди Элбекнинг роли. Фил. фан. ном. дисс. Т., 2002. Иловада.

⁷Қ. Рамазон. Ўзбек тилининг имло қоидалари. Т.: Ўздавнашр, 1931. 13-бет.

⁸Содержание об итогах научно-орфографической конференции. // Центральной Архив АН Республики Узбекистан. Фонд №Р-86. Опись№1. Ед.хр.№5895. лл.22-26.

⁹Коллектив. Ўзбекча тил сабоқлиғи. 2-бўлим. Қ. Рамазон таҳрири остида. Т.: Ўздавнашр, 1926. 71-бет.

¹⁰Ўша асар, 79-бет.

¹¹Ўша асар, 84-бет.

¹²Абдурауф Фитрат. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Биринчи китоб: Наҳв Танланган асарлар. IV жилд. Т.: Маънавият, 2006. 20-бет.

¹³Т. Иброҳим. Ўзбекистонда тил ва имло масалалари // Адабий тил ва имло тўғрисида мақола қарорлар. Қ. Рамазон таҳрири остида. Т.: Ўздавнашр, 1934. 51-бет.

¹⁴Содержание об итогах научно-орфографической конференции // Центральной Архив АН Республики Узбекистан. Фонд №Р-86. Опись№1. Ед.хр.№5895. лл.22-26.

¹⁵Элбек. Тилимиздаги ёнглишқлар // «Туркистон», 1924 йил 17 октябрь.

¹⁶Ш.Бобомуродова. Ўзбек тилшунослиги ривожиди Элбекнинг роли. Фил. фан. ном. дисс. Т., 2002. 120–132-бетлар.

¹⁷К.А. Кадиров. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиши тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида). Фил.фан.ном. дисс. Т., 2007.

¹⁸Коллектив. Ўзбекча тил сабоқлиғи. 2-бўлим. Қ. Рамазон таҳрири остида. Т.: Ўздавнашр, 1926. 6-бет.

¹⁹Қ. Рамазон. Ўзбек тилининг имло қоидалари. Т.: Ўздавнашр, 1931. 14-бет.

²⁰Ўша асар, ўша бет.

²¹Ўша асар, 21–22-бетлар.

ПОЭМА ЖАНРИДАГИ ШАКЛИЙ ИЗЛАНИШЛАР

Дилрабо ҚУВВАТОВА,
филология фанлари номзоди,
Бухоро давлат университети доценти

Аннотация. Мақолада ХХ аср иккинчи ярми ўзбек поэмачилигидаги шаклий изланишлар аруз вазни ҳамда маснавий шаклида ёзилган асарлар мисолида ўрганилган ва уларга хос муҳим хусусиятлар умумлаштирилган. Шунингдек, маснавий ва поэма муносабатига оид қарашлар таҳлил этилган.

Калим сўзлар: анъанавийлик, ворисийлик, аруз вазнидаги поэмалар, маснавий, маснавий шаклидаги поэмалар, воқеабандлик, рубоий, лирик поэма.

ХХ асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигининг муҳим хусусиятларидан бири шоирларимизнинг шаклий изланишлари билан боғлиқ. Ижодкорларимиз ўзбек мумтоз адабиётида анъанавийлашган адабий шакллардан фойдаланган ҳолда поэмалар яратдилар. Натижада адабиётимизда арузда (Жамол Камолнинг «Қуёш чашмаси», «Шаҳрибону»), маснавий шаклида (Жамол Камолнинг «Варахша», Муҳаммад Алининг «Бешгул»), қасида услубида (Мақсуд Шайхзоданинг «Тошкентнома», Э.Воҳидовнинг «Тошкент садоси», «Қуёш маскани», Ж.Жабборовнинг «Қуёш юрти», Т.Аҳмаднинг «Бухоронома» ва ҳ.к.) ёзилган поэмалар тизими вужудга келди.

Ўзбек мумтоз адабиётида дostonлар аруз вазнида ёзилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonидан бошланган бу жараён Увайсий дostonларига қадар давом этганлиги маълум. ХХ асрнинг иккинчи ярмида бу шеърий анъана ўзбек поэмачилигида таниқли шоир Жамол Камол томонидан ижодий давом эттирилди. «Қуёш чашмаси», «Шаҳрибону» асарлари бунинг ёрқин далилидир.

«Қуёш чашмаси» поэмаси аруз вазнининг рамали мусаддаси маҳзуф ёки мақсур тармоғида яратилган:

Шеър(и) аҳ-ли/ тур-му-ши туй/-ғу э-кан

Туй-ғу шу о-/лам-да бир кўз-/ғу э-кан...

Кўз-ғу-дек мо-/вий, му-саф-фо/ бир са-ҳар

Мен гў-зал Бол-/қон са-ри қил-/дим са-фар.¹

Фо-и-ло-тун / фо-и-ло-тун / фо-и-лун

70 йилларда ўзбек замонавий шеърлятида арузнинг жонланиши поэмачиликда ҳам ўзининг ёрқин изини қолдиргани Жамол Камолнинг

Annotation. Researches of aruz rhythm in Uzbek poetry in the 2nd half of 20th century are studied on the example of works written in the form of mesnevi (couplets), and compiled all their intrinsic properties.

Key words: tradition, heritage, poems in aruz rhythm, mesnevi (couplets), poems in the form of mesnevi, rubay (quatrain), lyric poem.

таҳлил этилаётган дostonи мисолида кузатилади. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул бу мулоҳазани қуйидагича асослайди: «Шўро даврида Эркин Воҳидовгача ҳам арузда шеърлар ёзилган. Аммо Эркин Воҳидовнинг қасида ва ғазаллари улардан моҳиятда ва ифодада бутунлай фарқланади. Шу фарқланиш, яъни арузни янгилаш, очиқроқ айтганда, «замонавийлаштириш» тамойили Жамол Камол ғазаллари ва «Қуёш чашмаси» дostonида ҳам ёрқин кўзга ташланади».² «Қуёш чашмаси» дostonи шоирнинг Булғорияга (Болгария) сафари таассуротларидан сўзлайди. Поэманинг бошдан-оёқ аруз вазнида ёзилганлиги уни шакл жиҳатидан мумтоз дostonларга яқинлаштиради. Шоирнинг «Қуёш чашмаси» поэмаси аруз вазнининг рамали мусаддаси маҳзуф ёки мақсур, «Шаҳрибону» поэмаси эса ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ахтам тармоғида яратилган. Эътибор берилса, «Қуёш чашмаси»да шоир мумтоз дostonларга хос поэтик анъанани давом эттирган. «Шаҳрибону»да эса бу анъанани янгилаган. Чунки мумтоз адабиётда рубоий ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ахтам вазнида ёзилган. Аммо дostonда бошдан-охир шу вазн тармоғи қўлланган деб бўлмайди. Мумтоз адабиётда рубоийнинг тўрт мисрасида тўрт хил вазн қўлланганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Алишер Навоий «васеъ кенг майдон» деб таърифлаган дoston жанрида ҳам бундай вазн ранг-баранглиги кузатилади.

Жамол Камол моҳир рубоийнавис ва рубоийлар таржимони сифатида бу жанр вазни имкониятларини яхши билади ва маъқуллайди. Шунинг учун у ҳатто «Шаҳрибону» поэмасида рубоий вазнини

муваффақиятли қўллайди. Натижада шоир биринчи марта поэмадек йирик ҳажмли асарни рубоийдек кичик, аммо мураккаб жанр вазнида яратишни бошлаб берди. Бу эса, айти пайтда, анъананинг янгиланиши сифатида баҳоланади.

Маълумки, адабиётшунослигимизда маснавий жанри ва шакли фарқланади. Зеро, маснавий жанри намуналари мумтоз адабиётимизда ҳажман ўртача ғазалдан каттароқ бўлган, а-а, б-б, в-в, г-г ва ҳ.к. тарзида қофияланадиган мустақил лирик жанрлардан бири бўлса, маснавий шакли унга хос қофияланиш тизимини ўзида сақлаган кенг ҳажмли лиро-эпик асарлар қурилишини англатади.

Ўзбек мумтоз адабиётида, умуман, Шарқ адабиётида дostonларни маснавий шаклида яратиш кўп асрлик анъана ҳисобланади. Масалан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonлари худди шу шеърини шаклда яратилган бўлиб, уларда воқелик эпик усулда баён этилган. Шунинг учун Шайх Аҳмад Тарозий маснавий ҳақида шундай ёзади: «*Маснавий ики мисраъ бўлур. Икаласи муқаффо (қофияланган), нетокким, манзум қиссаларни маснавий қилибтурлар*».³

Алишер Навоий маснавий орқали воқеликни кенг ва батафсил, яъни эпик ифода этиш мумкинлигини инobatга олиб, ёзади:

*...Лекин ул барчадин дағи хуби,
Бор дурур маснавийнинг услуби...
Маснавийким бурун дедим они,
Сўзда келди васиъ майдони.*⁴

Абдурауф Фитрат ҳам «*дostonлар, мактублар (кўбрак севги мактублари) маснавий йўсинли ёзиладир*». Айти чоғда у маснавийга хос яна бир жиҳатни алоҳида таъкидлайди: «*...назмнинг бу шакли шоирга озодлик берган. Турли ҳикоялар, дostonлар, ваъз-насихатларга оид узун асарлар ёзиш учун назмнинг маснавий шакли бошқа шаклларга қараганда қулайроқдир*».⁵ Академик адиб Иззат Султон маснавийнинг айнан шу хусусиятини назарда тутиб: «*Воқеабандлик маснавийнинг характерли хусусиятидир... Шеър билан ёзилган сюжетли асар Навоий ва Бобур томонидан «маснавий» деб аталган, яъни «маснавий» лиро-эпик жанрнинг номи ҳам бўлган*»,⁶ – деб ёзади. Академик Б. Валихўжаевнинг таъкидлашича, ўзбек адабиётининг «*XI–XIX асрлар мобайнидаги тарихида маснавий тарзида қофияланиш барча дostonларнинг хусусияти бўлиб қолган*».⁷ Ш. Пўлатова, И. Павлова сингари адабиётшунослар Муҳаммад Иқбол поэмаларини ўрганар эканлар, маснавийни поэмага синоним сифатида қўллайдилар.⁸ Бундан маълум бўладики, XX аср бошлари форс адабиётида ҳам маснавийни поэма маъносида ишлатиш урф бўлган. Адабиётшунос Д. Қуроноф, З. Мамажоновнинг ёзишича, «*мисраларнинг ўзаро қофияланиши маснавийни воқеалар баёни учун*

жуда қулай шаклга айлантиради». Шунга асосланиб олимлар маснавий термини дoston маъносида қўлланганини алоҳида таъкидлайдилар.⁹

Демак, XX аср ўзбек адабиётида янги типдаги поэманинг пайдо бўлиши ва тараққий этиши мумтоз адабиётдаги маснавий жанри анъаналари билан чамбарчас боғлиқ. Бинобарин, ўтган асрнинг 30 йилларида Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Зайнаб ва Омон», Миртемирнинг «Аждар» сингари поэмалари маснавий шаклида ёзилганлиги маълум. XX асрнинг иккинчи ярми поэмачилигида мазкур жараён янада такомиллашди. Айти пайтда маснавий шаклида ёзилган поэмаларнинг ўзи ҳам айрича хусусиятларга эга. Уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) тўлиқ маснавий шаклида ёзилган поэмалар (Мақсуд Шайхзоданинг «Тошкентнома», Жамол Камолнинг «Қуёш чашмаси», «Жамила», «Шаҳрибону», Муҳаммад Алининг «Бешгул»);

2) маснавий шакли қисман асос қилиб олинган поэмалар (Жамол Камолнинг «Армон», «Варахша», Эркин Самандарнинг «Эрк садолари», Т. Аҳмаднинг «Чорбакр»).

Ҳар бир поэма бадий шакл – маснавийнинг у ёки бу қиррасини ўзида мужассам этиши билан аҳамиятли. Бинобарин, Мақсуд Шайхзоданинг «Тошкентнома» асарида маснавий фикр изчиллигини таъминлашга хизмат қилганлиги кузатилади. Маълумки, маснавий «*аруз ва бармоқда ҳам ёзилиши мумкин*».¹⁰ Ҳассос шоир ўзининг Тошкентга бўлган чексиз меҳри-эҳтиромини фалсафий мушоҳадалар билан йўғрилган сатрларга маҳорат билан тизади ва бармоқ вазнидаги анъанавий маснавий шаклини қўллайди:

*Шаҳарлар боқийдир, умр – ўтқинчи,
Дарёлар собитдир, сувлар – кўчқинчи.
Ҳар ким ўз шаҳрида кўйган эсдалик:
Ё бино қуришда катта усталик,
Ё ширин латифа ёки ихтиро,
Ё дарахт, ё фарзанд, кўприк ё мисра.
Ё кўшиқ, ё дори, мактаб, соқчилик
Хулоса: дунёда бирон яхшилик...»¹¹*

Эътибор берилса, поэма худди маснавий каби а-а, б-б, в-в, г-г... тарзида қофияланган. Яъни ўтқинчи-кўчқинчи, эсдалик-усталик, ихтиромисра, соқчилик-яхшилик сингари сўзлар ўзаро оҳангдошликни – қофияни вужудга келтирган. Шу руҳ ва шакл асар сўнгигача давом этади. Бунда адабий шакл асар мазмунига мос келади. Чунки маснавийга хос муҳим жиҳатлардан бири – «янги-ча ўй ва туйғуларнинг равон қуйланиши»дир. Шу боис мазкур усул «Тошкентнома» руҳига мувофиқ келади. Айти пайтда маснавий фалсафий фикрнинг изчиллигини таъминлайди. Гарчи дostonда воқеабандлик кўзга ташланмаса-да, шоир маснавий воситасида Тошкент кўчалари, одамлари ҳақида яхлит тасаввур уйғотади. Демак, шоир ус-

лубининг ўзига хослиги шундаки, у маснавий шаклини бармоқ вазнига мослаштирган.

Жамол Камолнинг уруш мавзусидаги «Қуёш чашмаси» поэмасида қўлланган маснавий уч жиҳати билан эътиборни тортади: 1. Вазнига кўра. Яъни поэма мумтоз дostonлар каби арузда битилган. 2. Маснавийга хос қофияланиш тартибининг тўлиқ сақлаганлиги билан. 3. Мумтоз дostonлардан фарқли равишда ушбу шакл асарда воқеабандликка эмас, балки лирик қаҳрамоннинг кечинмаларини изчил ифода этишга хизмат қилган. Аниқроғи, лирик поэма тадрижи ҳам мумтоз маснавийчилик анъаналари, ҳам замонавий мазмун асосида юзага чиққан.

«Шаҳрибону» поэмасида шоир халқ ривоятини маснавийга солган. Бунда маснавий шакли ривоятни ўзига хос изчилликда ифодалашга ҳар жиҳатдан кўмак берган. Аини чоғда мумтоз дostonлардаги каби мазкур шакл лирик қаҳрамоннинг воқеликка ҳиссий муносабатини билдиришга ҳам хизмат қилган.

Кўринадики, Жамол Камол мумтоз дostonчилик анъаналарини ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан муваффақиятли давом эттириб, аруз вазни, маснавий шаклини ҳам замонавий, ҳам тарихий мавзуларни акс эттиришда моҳирона қўллаган.

Муҳаммад Алининг Ватан мавзусига бағишланган «Бешгул» асари тўлиқ маснавий тарзида қофияланган. Асарнинг муҳим жиҳати шуки, унда маснавий бармоқ вазнига мослаштирилган:

*Табиат-ку, сенга берган беназир чирой,
Ёнда – нилий ҳошияли бир ҳовлиқма сой.*

*Бир томонинг Шаҳрихондир, бир ёғинг – Қува,
Бир томонинг пахта майдон, ям-яшил ува...*¹²

Ватанимиз табиати манзаралари ифода этилган мазкур сатрларда *чирой-сой, Қува-ува, бир-бир-тасвир, эрурман-ғурурман* сингари сўзлар оҳангдош бўлиб келган. Маснавий шакли мумтоз дostonлардаги каби поэмада ўзига хос воқеабандликни ҳам вужудга келтирган. Сабаби, шоир пейзаж ярата туриб ватаннинг кечаси, бугуни, эртасига назар солади. Шу асосда ўзини қутлуғ гўшанинг бир бўлаги сифатида талқин этади. Бун-

да шоир оҳорли мажозий ташбеҳ қўллаиди. Яъни ватан юракка, ундаги қалққан ғурур эса лирик қаҳрамонга менгзалади.

Маснавий шакли қисман қўлланган поэмаларда шоирларимиз сюжет тадрижининг маълум бир нуқталарида маснавийга мурожаат этишган. Жумладан, Жамол Камолнинг «Армон» асари кульминациясида – аскар кийимидаги йигитларнинг Ширин кампир ўғиллари қиёфасида ташриф буюриши эпизоди маснавий шаклида ёзилган:

*Топиларкан ҳар мушкулнинг бир чораси,
Онажоннинг учта шаҳид дилпораси
Суратида уч йигитни шайладилар.*

*Белларига қайиш камар бойладилар.*¹³

Жамол Камол «маснавий шакли катта лирик-эпик асарга ҳам ўнғай, шакли содда, ҳашамсиз»¹⁴ бўлгани учун Ширин кампир ҳаётининг сўнги лаҳзаларини – қишлоқ аҳлининг унинг ўғлига ўхшаган уч йигитни шайлаб, ҳузурига йўллашлари эпизодини маснавийда акс эттирган.

Эркин Самандарнинг Аваз Ўтарга бағишланган тарихий мавзудаги «Эрк садолари» поэмасида ҳам маснавийга мурожаат этилган ўринлар жуда кўп. Бу, хусусан, асарнинг Аваз Ўтар руҳияти таҳлил этилган ўринларида кузатилади. Халқ шоири Аваз Ўтарнинг эрк ва озодлик ҳақида битган ўтли сатрлари сарой аҳлига ва Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Ферузга маъқул тушмайди. Шунинг учун исёнкор шоирни банди қиладилар. Асарнинг драматик лавҳалар ва коллизиялар акс этган олтинчи қисмида маснавийда ёзилган сатрлар мавжуд.¹⁵

Демак, юқоридаги поэмаларда шоирларимиз замонавий мавзуларни тасвирлашда мумтоз дostonчиликка хос анъанавий маснавий шаклидан маҳорат билан фойдаланишган. Мақсуд Шайхзода ва Муҳаммад Али маснавийни бармоқ вазни талабларига мувофиқлаштирган бўлса, Жамол Камол «Қуёш чашмаси»ни арузнинг рамал баҳрида, «Шаҳрибону» поэмасини ҳазаж баҳрида, «Жамила»ни эса бармоқдаги маснавийда яратган. Натижада адабиётимизда анъана ва воририйликнинг ўзига хос янги кўриниши вужудга келган.

¹Ж. Камол. Дostonлар. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 55-бет.

²И. Ҳаққул. Шеърят – дард ва умид демек // Бухоро мавжлари, 2008, 3-сон. 23-бет.

³Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. 141-бет.

⁴Алишер Навоий. Сабаи сайёр. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 35-бет.

⁵Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. 141-бет.

⁶l. Sulton. Adabiyot nazariyasi. Т.: O'qituvchi, 2005. 179-бет.

⁷Б. Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Т.: Фан, 1974. 22-бет.

⁸Творчество Мухаммада Икбала. М.: Наука, 1982. С.123.

⁹Д. Қуроноф, З. Мамажонов ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. Т.: Akademnashr, 2010. 162-бет.

¹⁰Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Иккинчи жилд. Т.: Фан, 1992. 199-бет.

¹¹М. Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Иккинчи том. Т.: Ф. Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1971. 447-бет.

¹²М. Али. Сайланма. Т.: Шарқ, 1997. 262-бет.

¹³Ж. Камол. Дostonлар. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 25-бет.

¹⁴Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Иккинчи жилд. Т.: Фан, 1992. 199-бет.

¹⁵Э. Самандар. Эрк садолари // Шарқ юлдузи, 1984, 11-сон. 45-бет.

«ДЕВОНИ ЛУҒОТИТ-ТУРК»ДАГИ БАЪЗИ СЎЗЛАРНИНГ СЕМАНТИКАСИ ТАДҚИҚИ

Ёрқинжон ОДИЛОВ,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти катта илмий ходим-изланувчиси

Аннотация. Ушбу мақола семасиология соҳасидаги изланишлардан бири бўлиб, унда XI аср туркий тили сўзларининг семантик структурасида юз берган маъновий ўзгаришлар – зид маъно тараққиёти таҳлилга тортилган. Муаллиф сўз семантик структурасида юз берган айна ўзгаришларни М.Кошғарийнинг «Девони луғотит-турк» асари асосида далиллаган.

Калит сўзлар: сўз, семантик структура, маъно ўзгариши, зид маъно тараққиёти, энантиосемия.

Туркий тиллар тарихига оид қимматли манба саналмиш «Девони луғотит-турк» неча йилдирки, тилимиз тарихини ўрганувчилар учун муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Мазкур мақолада қадимги туркий тилдаги баъзи сўзларнинг семантикасида содир бўлган маъновий ўзгаришлар ҳақида сўз боради.

Маълумки, давр ўтиши билан тилнинг барча сатҳларида бўлгани сингари лексикасида маъновий ўзгаришлар юз беради. Тилнинг тарихий тараққиёти давомида баъзи сўзлар ўз ҳаётини яшаб бўлиб, тамоман истеъмолдан чиқиб кетса, баъзи сўзлардаги маъно бошқа бир маъно томонидан сиқиб чиқарилади. Сўздаги ана шундай семантик ўзгариш натижасида синхрон ва диахрон жиҳатдан қараганда маъновий ҳар хиллик, зидлик юзага келади. Сўз семантикасида бу каби қарама-қарши маъноларнинг юзага келиши тилшуносликда энантиосемия деб аталади. Қуйида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит-турк» асаридаги айрим сўзларнинг семантикасида юз берган маъновий ўзгаришларга тўхталамиз. Мақолада от, сифат ва феъл туркумига оид энантиосемия таҳлилга тортилади. Аввал от туркумига мансуб *тэғит* ёки *тэғин*, *аба*, *қазин*, *от*, *ўйук* каби энантиосемик сўзлар ҳақида тўхталамиз. *Тэғит* сўзи *тэғин* сўзининг кўплиги бўлиб, қадимги туркий тилда «қуллар» ва «шаҳзодалар» маъносини англатган.¹ Айна шу қарама-қарши маъно *тэғин* сўзи орқали ҳам берилган.² Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига кўра, бу сўз аввал «қул» маъносида *кўмўштикин* – кумушдай тоза рангли қул, *алп тэкин* – баҳодир қул, *қутлуғ тэғин* – муборак қул, *чағри тэғин* каби бирикмаларда ишлатилган, кейинчалик Афросиёб

Annotation. This article is one of researches in the field of semasiology, changes of the semantic structure – the progress of opposite meanings of Turkic language in XI century are analyzed in it. The author argues the same changes as the semantic structures of words on the example of the work of Mahmud Kashgari «Devoni lug'otit-turk».

Keywords: word, semantic structure, changing meaning, opposite meaning, enantiosemy.

болаларига нисбатан қўлланила бошланиши натижасида «шаҳзода» маъносини ҳам касб этган. *Тэғин* сўзининг «шаҳзода» маъносида қўлланилиши Афросиёбнинг болалари бирор иш, воқеа, хабарни айтганда ёки ёзганда оталарига ҳурмат юзасидан ўзларини камтар тутиб, «қулингиз фалон қилди» деб «қулингиз» ўрнида *тэғин* сўзини ишлатганлар. Кейинчалик бу сўз уларга исм бўлиб қолган: *ўкә тэғит* – оддий халқнинг катталари. Шунингдек, тилшунос С.Муталлибов «қул» маъносини англатувчи – *қул*, *кузоғу*, *қорабош*, *тикин*, *гўнг*, *қунжун*, *қирпоқ* сўзларини келтириб, уларнинг XI асргача шу маънони ифодалаш учун қўлланилгани, XI асрдан кейин эса уларнинг кўпи, шу жумладан, *тэғин* сўзи ҳам истеъмолдан чиқиб кетганлигини қайд этади.³ *Тэғин* сўзининг «шоҳ» ёки «шаҳзода» маъносини англатганлиги Ўрхун-Энасой ёдгорликларидаги *Кул тегин*, *Йўллуғ тегин* каби исмлар таркибида ҳам кузатилади.

«Девони луғотит-турк»да ёзилишича, *аба* сўзи ҳам «ота», ҳам «она» маъноларини англатган.⁴ Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг ўғузча эканлигини қайд қилиб, қарлуқ лаҳжасида сўзлашувчи туркманлар тилида қатиқ *п* товуши билан *апа* тарзида қўлланилишини таъкидлайди. Ҳозирги ўзбек тилининг Наманган шеvasида бу сўз сақланиб қолган бўлиб, у «она» маъносида қўлланилади. Ўрни келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, муайян жинслар ўртасидаги фарқланиш – антонимликни юзага келтириши борасида тилшуносларнинг фикри бир хил эмас. Тилшунос С.Усмоновнинг таъкидлашича, муайян жинслар ўртасидаги фарқланишга антонимлар сифатида қарамоқ лозим. Негаки, ота-она, йигит-қиз каби бирликларда

ги фарқланиш фақатгина биологик жинс тушунчаси билан боғлиқ бўлмай, улар ўртасида ижтимоий кутбланиш мавжуд.⁵ Бизнингча ҳам, сўз маъноси-нинг ижтимоий хусусиятларга кўра кутбланиши маълум маънода зидликни кўрсатиб туради. *Қазин* сўзи қадимги туркий тилда куйидаги маъноларни ифодалаган: «қайин ота», «қайин она»; «куёв» ва «куёвнинг қариндошлари».⁶ Луғатшунос мазкур сўзнинг «қайин ота» ва «қайин она» маъноларига *Қадаш тэмш қојмадук, Қазин тэмш қомјш* (Қариндошларга оға-ини келди дейилса, унга эътибор берилмади. Қайин она (ота) келди дейилган эди, дарров қаради) мисолини келтиради (383-бет). «Куёв» маъносига эса *қазин-қазнағун* – куёв ва куёвнинг қариндошлари бирикмасини келтиради (481-бет). Ушбу мисоллардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу сўз «қайин ота» ва «қайин она», «куёв» ва «қайин ота», «куёв» ва «қайин она» маънолари билан ўзига хос зидликни ташкил этади.

От сўзи ҳам «дори, даво» (*от ичтим* – дори ичдим) ва «оғу, зарар» (*Бэз аңар от бэрді* – Бек унга заҳар берди) (71-бет) маъноларини англатиши билан энантиосемикликни юзага келтиради.

Девонда сифат туркумига мансуб *алчақ, сэргак* сўзлари ҳам қарама-қарши маъноларни билдиради. *Алчақ* сўзи қадимги туркий тилда «юмшоқ табиатли, ювош», «зариф» ижобий маъноларини англатган (126-бет): *Алп јағида, алчақ јағида* – Ботир душман билан тўқнашганда, олишганда, ювош тиришишда синалади (77-бет). Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарига ҳам ушбу сўз ижобий маънода қўлланган:

Кичиги севуглуг, қариси амул,

Ўзи тузун, алчақ, кўр, асғи ўгуш

(Қарилиги савлат, гўзал ёшлиги, Ўзи аъло, афзал, талай, кўр нафъин)⁷. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз салбий маънони англатади: *Қўрқоқ дейсанми, олчоқ дейсанми* — *нима десанг деявер* (Т.Малик, «Шайтанат»). Бироқ ҳозирги турк тилида *алчақ* сўзи ижобий маънода ҳам ишлатилади.

Сэргак сўзи XI аср туркий тилда «мастликдан эгилиш, қийшайиш, солланиш, гандираклаш» маъносини ифода этган: *асрук сэргәиләди* – маст гандираклади, солланди⁸. Ҳозир бу сўз «тез, дарҳол сезадиган; сезгир, зийрак» маъноларини англатади: *Бу орада болохонадаги сергак йигитлар тушиб, арқонни ечишди* (Т.Малик, «Шайтанат»).

Феъл туркумига мансуб *ағиш* XI асрда «кўтарилиш» ва «оғиш» маъносини англатган⁹. Дикқат қилинса, мазкур сўзнинг маънолари «пастдан юқорига томон ҳаракат» ва «юқоридан пастга томон ҳаракат» йўналишини ифода этиши билан муайян зидликни намоён этади:

Ағдї кїзїл бајрақ,

Туғдї қара топрақ

(Мусулмон аскарларининг қизил байроқлари кўтарилди, Қора тупроқ юқори кўтарилди)¹⁰. Ҳозирги ўзбек тилида *оғмоқ* сўзининг қадимги маъноси – «кўтарилмоқ» истеъмолдан чиққан.

Салдї сўзи қадимги туркий тилда «чиқарди» маъносини англатган: Ол мәнә кішідә алтун сәлдї – у менга бир кишидан олтин чиқарди¹¹. Мисолдан кўринадики, *салмоқ* феъли «бирор киши орқали бир нарса бермоқ» маъносини англатган. Мазкур сўз ҳозирги ўзбек тилида «бирор нарса ичига ёки устига жойламоқ, қўймоқ, ташламоқ» маъносини билдиради: *Чол «хўп» деб, бўрини қопга солиб, устига похол ёпиб бекитиб қўйибди* («Чалпак ёққан кун»)¹². Натижада мазкур сўз диахрон планда – тил тараққиётининг икки даврида «муайян нарсанинг камайиши» ҳамда «муайян нарсанинг ортиши» семемалари билан маъновий зидликни юзага келтиради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, сўзнинг маъно тараққиётида юз берадиган маъновий зидлик – энантиосемия XI аср қадимги туркий тили учун ҳам тааллуқли. Бу каби сўзлар аждоқларимизнинг, умуман, архаик тафаккурнинг воқеликни ўзига хос идрок этиш тарзи билан боғлиқлигини ҳам кўрсатади.

¹М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. I том. Т.: Фан, 1964. 337-бет.

²М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. I том. 391-бет.

³С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Т.: Фан, 1959. 207-бет.

⁴М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. I том. 113-бет.

⁵С. Усмонов. Антонимлар. Ўзбек тили ва адабиёти, 1958. № 2. 38-бет.

⁶М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. I том. 383-, 481-бетлар (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

⁷Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Фафур Ғулом, 1971. 48-бет.

⁸М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. II том. Т.: Фан, 1963. 334-бет.

⁹М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. I том. 93-бет.

¹⁰М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. III том.. Т.: Фан, 1963. 199-бет.

¹¹М.Кошғарий. Девони луғотит-турк. II том. 32-бет.

¹²ЎТИЛ. III жилд. 548-бет.

«ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ» ТРАГЕДИЯСИНING ЯРАТИЛИШИ

Наим КАРИМОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Мақсуд Шайхзода
(1908–1967)

Икки қардош халқ – ўзбек ва озарбайжон халқларининг ажойиб фарзанди Мақсуд Шайхзода (1908–1967) ўзбек адабиёти ва адабиётшунослик фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган, педагог сифатида эса кўплаб юқори малакали кадрларни етиштирган забардаст шоир, драматург, адабиётшунос олим ва таржимондир. Адиб ўзининг серқирра ижодий фаолияти давомида бадиий ижоднинг турли жанрларида шундай ажойиб асарларни яратдики, уларни бир мақола доирасида ҳатто санаб чиқиш ҳам осон эмас. Унинг деярли ҳар бир асари халқимиз тарихининг муҳим бир даври ҳақида ҳикоя қилади.

Шайхзода яшаган давр сиёсий-ижтимоий талатўплар, қонли урушлар ва мафкуравий курашлардан иборат эди. У шундай мураккаб тарихий даврда ўз истеъдоди, бой билими, теран ақл-заковати билан халққа ҳалол хизмат қилишга, унинг адабиёти, санъати ва фанининг янги босқичга кўтарилишига имкон берадиган асарлар яратишга интилди. Адибнинг шундай асарларидан бири ўзбек халқининг машҳур саркардаларидан бири Жалолиддин Мангубердига бағишланган трагедиясидир.

Мўғул истилоси даврида Мовароуннаҳрда катта жасорат кўрсатган Жалолиддин ҳақида Шайх-

зодага қадар бирорта бадиий асар яратилмаган, шўро тарихчиларининг илмий асарларида эса унинг на номи, на жанговар жасорати илиқ сўзлар билан тилга олинмаган эди. Шунга қарамай, Шайхзода бу ажойиб сиймо ҳақидаги Шаҳобиддин Муҳаммад Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангбурни» («Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангуберди»¹) ва Алоуддин Отамалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушойи Жувайний» («Тарихи жаҳонкушой»²) каби асарларини ўқиб, уларда тасвирланган тарихий давр воқеалари асосида асар ёзишга аҳд қилди. Шуни қайд этиш жоизки, Насавийнинг юқорида қайд этилган асарида машҳур саркарданнинг исми Жалолиддин Мангбурни деб аталган. «Мангбурни» лақабини айрим тарихчилар «бурнида холи бор», «холдор» деб талқин қилиб келишади. Аммо Шайхзода ўз асарида Жалолиддинни, тарихий манбалардан фарқли ўлароқ, «Мангуберди» деб атаган.

Тарихий манбаларга кўра, агар Хоразмшоҳ Чингизхоннинг тинчлик ва тотувлик ҳақидаги таклифини қабул қилиб, у юборган элчи билан бирга савдо қарвонини ҳам қиличдан ўтказмаганида, қудратли Хоразм салтанати XIII асрда мўғуллар томонидан қонга ботирилмаган бўларди. Хоразмшоҳ Чингизхоннинг ўша даврда энг қудратли кўшинни тўплагани билан ҳисоблашмай, катта хатога йўл қўйган бўлса, чор атрофга ўлим уруғини сочиб, яъжуж-маъжуж сингари бостириб келаётган мўғулларга қарши отланган шаҳзода Жалолиддинга ҳар томонлама қаршилик кўрсатиб, янада катта хатога йўл қўйган. Жалолиддин ватан ва тарих олдидаги бурчини чуқур ҳис этгани учун кичик бир кўшин билан мўғулларга қарши тенгсиз курашга отланади ва чинакам жасорат намуналарини кўрсатади. Жалолиддин мўғулларнинг ашаддий душмани эканига қарамай, Чингизхон унинг довурақлиги ва саркардалиқ маҳоратига тан беришга мажбур бўлади.

Шайхзода етук адиб сифатида ёза бошлаган илк саҳна асарига ана шундай тарихий шахсни – мўғул лашкари қалбига ғулғула солган, ғалаба юз ўгирган жанг майдонларидан ҳам соғ-омон чиқиб кетган Жалолиддинни қаҳрамон қилиб олади.

Шайхзода ёза бошлаган асарнинг тезроқ якунланиши учун уни Фарғона вилоятидаги хушманзара масканларидан бирига – Водилга юборишди. У шогирдларидан бирига икки энлик хат ёзиб, Хоразмшоҳлар тарихига доир бир неча тарихий китобни Водилга олиб келишини сўраб турган. Сўнгра шоир илтимоси билан Марғилонга бориб, Худоёрхон лашкарида хизмат қилган кекса кишиларни суриштириб топади ва ўша пайтда қўлланган қурол-яроғларнинг номларини аниқлаб келади. Шундан кейин устоз ва шогирд Сирдарё бўйидаги Хўжанд қалъасининг мудофаа қўргонига бориб, қадимий истехком вайроналарини айланишади. Сайрлар чоғида Шайхзода Жалолиддин ёки Темур Малик ҳақида билган кишилар билан суҳбатлашиб, уларнинг берган маълумотларини ҳам инобатга олар эди.

Шайхзода асар устида шу тарзда берилиб ишлайди. Бундан етти аср муқаддам рўй берган ўта мураккаб ва даҳшатли воқеаларни кўз олдида яққол келтиргандан кейингина асарни ёзиб тугатади.

«Жалолиддин Мангуберди» пьесасида шундай сахна бор: Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг душманга қарши кураш олиб боришига фотиҳа бермай, ундан юз ўгиради. Шундан кейин изтиробга тушган Жалолиддин ким ҳақ эканлигини билмоқчи бўлиб онасидан сўрайди:

Ж а л о л и д д и н:

*Сўйла, она, ким ҳақли, отам ёки мен?
Қароримга ишонай, сўйла, токи сен!*

О н а:

(тумор беради)

*Ўғлим, жавоб – туморни армуғон қилиш,
Отанг бўлсам берардим дудамга қилич!
Тиз чўкмайсан дўзахдан келса фотиҳ ҳам,
Оқ сутимни оқлагин – сенга фотиҳам!*

Ж а л о л и д д и н:

*Хоразмшоҳ «йўқ», деса, «ҳа», дер хотини,
Жалолиддин онаси – дерлар отини.
Бу дунёда онасиз туғилган ким бор?
Жон берганга жон бермоқ мардларга даркор!
Онамизнинг онаси бўлса шу ватан –
Кўрлик афзал шу юртни асир кўрмоқдан.*

Бу сатрларда Шайхзода ижоди учун бирламчи аҳамиятга эга бўлган Ватанни озод кўриш масаласи акс эттирилган. Шайхзода шу сатрларни 1944 йилнинг баҳорида ёзган. Бугун шу сатрларни ўқиганимизда, улар XIII асрда Хоразмни мўғул босқинчиларидан мардона ҳимоя қилган Жалолиддиннинг дил сўзларигина эмас, балки даврлар ўтган сайин ўз қимматини йўқотмай, аксинча, янги маъно касб этадиган сатрлар эканлиги ҳам маълум бўлади. Шайхзоданинг ўзбек халқи ўтмишига мурожаат этишдан мақсади ҳам ўша даврда рўй берган воқеаларни тарихий сабоқ сифатида тас-

вирлаш, дунёдаги энг юксак қадрият – Ватан озодлиги эканини кишилар дилига қуйиш эди. Шунинг учун ҳам «Жалолиддин Мангуберди» драмасида олға сурилган ғоя умумбашарий аҳамиятга эгадир.

Асар театр санъати учун янгилик бўлмаган тўй сахнаси билан бошланади. Томошабин эътиборига Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қизи Султонбегим билан Самарқанд ҳокими амир Бадриддиннинг висол оқшоми ҳавола этилади. Шайхзода бу анъанавий сахна орқали, бир томондан, шундай осуда, ҳатто бахтли-саодатли кунларнинг бирида душманнинг Хоразмга бостириб келганини кўрсатган бўлса, иккинчи томондан, мўғуллар билан курашда қудратли Хоразм салтанатининг мағлубиятга учраш сабабларини ҳам шу сахнадаёқ оча бошлайди. Агар Хоразмшоҳ тўй маросимида ўзининг мислсиз қудрат соҳиби эканлиги ҳақида: «*Парвардигор менга айлаб улуғ бир июнат, Беш иқлимда кура олдим шонли бир давлат... Бир пуфласам ирғиб тушар шоҳларнинг тожи, Карвонларнинг ташигани – хазинам божи*», деб керилган бўлса, Чингизнинг қўшин тортиб келаётгани хабарини эшитганидан сўнг: «*Қуласа қалъамда биргина девор, Остида минг Чингиз бўлур хокисор*», деб олдиндан ғалаба карнайини чалади. Хоразмшоҳнинг ўзига ҳаддан зиёд ишонгани, тарихий вазиятни ўрганиш ва у билан ҳисоблашиш лозимлигини ҳаёлига ҳам келтирмагани унинг мағлубиятига сабабчи омиллардан бири эди. Бундан ташқари, у ўзидан юз ўгирган амир Бадриддиннинг Чингизхон тарафига ўтгани ва Хоразмга унинг жосуси сифатида келганини мутлақо сезмайди. Дарвоқе, Шайхзода шу масалани томошабиндан яширади ва шу тарзда тўй сахнасига, бир томондан, бир неча бадий вазифани юклаган бўлса, иккинчи томондан, Хоразм салтанатининг мўғуллар ҳужуми натижасида вайронага айланиш сабабларини изчил равишда очиб боради.

Шайхзода Жалолиддин сиймосида ўша даврдаги Ўзбек давлат академик драма театрининг истеъдодли артисти Шукур Бурҳоновни тасаввур этган эди. Шу боис Ўзбекистон радиоси ходимлари Шайхзодадан асарнинг айрим сахналарини радио орқали ижро этишга рухсат сўраганларида, у Жалолиддин ролига бу актёрни тавсия қилади. Шоир шу йўл билан ҳам асарнинг, ҳам Жалолиддин ролининг ижрочиси Шукур Бурҳоновнинг «пишиб-етилиб» боришига эришмоқчи бўлади.

Ўзбекистон халқ артисти Зикир Муҳаммаджоновнинг хотирлашича, 1944 йилда асар тайёр бўлгач, Маннон Уйғур уни биргаликда ўқиш учун театрининг ижодий жамоасидан ташқари, яна бир қанча адабиёт ва санъат намояндаларини ҳам таклиф қилган. Ўша кезларда Москва ва Ленинград, Украина ва Белоруссиядан ҳам таниқли театр арбоблари Тошкентга кўчириб келтирилган ва улар

республиканинг маданий ҳаётида фаол иштирок этаётган эдилар.

«Биз, актёрлар, – деб хотирлайди Зикир Муҳаммаджонов, – спектаклда иштирок этишни жуда-жуда хоҳлардик. Отахон режиссёримиз ҳам роль тақсимида ўйланиб қолганди. Айниқса, Жалолiddин билан Темур Малик ролларини кимга топшириш устида кўп қийналган».

Барча актёрлар спектаклнинг катта муваффақият қозонишига улкан ҳисса қўшган. Зеро, ўша йилларда театрнинг ижодий жамоасида А.Ҳидоятлов ва Ш.Бурҳоновдек забардаст актёрлар кўп эдики, уларнинг жилла қурса муборак номларини тилга олиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Булар – Обид Жалилов (Хоразмшоҳ ролининг ижрочиси), Амин Турдиев (Чингизхон), Олим Хўжаев (Амир Бадриддин), Сайфи Олимов (Муҳаммад Насавий), Шоҳида Маъзумова, Холида Хўжаева (Султонбегим ролининг ижрочилари), Тошхон Султонова (Она). Бу санъаткорларнинг рассом Ҳамидулла Икромов, композитор Манас Левиёв билан бирга спектаклнинг юксак санъат намунаси даражасига кўтарилишига муносиб ҳисса қўшганлари сир эмас.

Ўзбек саҳнасида ўнлаб гўзал аёллар образини яратган Шоҳида Маъзумова «Саҳна сурури» (1962) китобида спектаклнинг дастлабки саҳнаси тўғрисида куйидаги сўзларни ёзган эди:

«Шоҳ саройи. Хоразмшоҳ қизи Султонбегимга атаб катта тўй маросими ўтказмоқда. Саҳнада: Жалолiddин, Бадриддин, Насавий, Султонбегим, Хоразмшоҳ, ҳофиз ҳамда бир неча аъё-

ну мулозимлар. Тўй базми авжига миниб турган кезде Чингизхоннинг элчилари келишади. Элчиларнинг номасидан маълум бўлишича, Чингизхон Хоразмшоҳга қаршилик кўрсатиш натижа бермаслигини таъкидлаган, пойтахтни топшириб, таслим бўлиш ҳақидаги шартини қабул қилиши кераклигини баён қилган. Бу хабарни эшитган саройдаги амир ва сардорлар турлича фикр ва мулоҳаза юритади.

М.Уйғур бу саҳнада ҳар бир персонажнинг юриш-туришига, уларнинг воқеага муносабатига алоҳида эътибор берди. Бу саҳнада мен Султонбегим ролида чиқар эканман, Бадриддиндек «ақлли ва доно» амалдорга куёвга чиққанамдан мамнун эдим... Афсуски, менинг Бадриддинга бўлган муносабатим ўзгариб боради. Чунки у душманнинг босқин қилиб келаётганини билганда ҳам, заррача бўлса-да, ташвишланмайди, жанг пайтида эса юрти учун қайғуриш у ёқда турсин, ҳатто сусткашлик қилади. Айниқса, мен, Султонбегимга Бадриддин (О.Хўжаев) томонидан келтирилган совғалар ичида қўлга туширилган узукни кўрганамдан кейин унга бўлган муносабатимни бутунлай ўзгартиришим керак эди... Ахир, мен, Султонбегим, Бадриддинни севиб эрга чиқдим-ку! Шу боис мен ундан ажралишим ҳам мумкин эмас. Лекин шунга қарамай, унинг сотқинлиги, менинг ватанга муҳаббатим ўз севгимдан воз кечишга мажбур қилади.

«Подшоҳ Бадриддин – шоҳи барри бар, Султони Самарқанд, Мовароуннаҳр, деб ёзилган узукдаги сўзга машғулот пайтида узоқ тикилиб қолдим.

– Ҳа, мунча ўйланиб қолдинг? Узукда ёзилган сўз эсингдан чиқиб қолдимми? – деб сўради М. Уйғур менга яқинроқ келиб.

– Йўқ, – дедим мен, – асосий нарсани топдим, Бадриддиннинг совғасини кўришим билан унга бўлган муносабатим тубдан ўзгариши керак экан.

– Тўғри, – деди Оға, – жуда тўғри.

Шундай қилиб, ўткир мулоҳазали, яхши тарбия кўрган, довжорак, ватанпарвар қиз бўлган Султонбегим образини яратиш мени кўп изланишларга ундади».

Шайхзода спектаклнинг «Қамал» саҳнаси учун бундай қўшиқ сўзларини ёзган эди:

*Баланд учган оқ лайлак,
Бир пас менга боқ, лайлак.
Лайлак, Урганч етарсан,
Ёрга салом айтарсан,
Ёр эшикни очмаса,
Сарсон бўлиб нетарсан?
Ғариб кўнглим интизор,
Интизорлик бас, етар...*

Шоҳида Маъзумованинг хотирлашича, бу қўшиқни ёш актёр Ҳабиб Саъдиев тўқайзорда,

жангчилар тўпланиб турган жойда айтар экан. «*Шу кўшиқни, – деб ёзган эди Шоҳидаҳоним, – репетицияда ҳар гал эшитишни орзиқиб кутардим. Ҳар гал тўлқинланганимдан кўзимга ёш келарди. Бир кун тасодифан оғанинг ҳам кўзига ёш келганини кўрдим. Уйғур Оғанинг кўзига ёш олганини биринчи марта кўрганим учунми, баралла йиғлаб юбордим. Бир вақт қарасам, Темур Маликни ўйнаётган Аброр ака ва Чингизхон ролида ўйнаётган Турдиев ҳам йиғлаб турибди*».

Ушбу спектакль театр сахнасида кўп вақт қўйилмаган ва компартиянинг 1946 йилги машъум қарорларидан сўнг феодал давр саркардаларини идеаллаштирган асар сифатида театр репертуаридан чиқариб ташланган. Шундай бўлса ҳам, у ижодий жамоа ҳаётида унутилмас воқеа бўлди. Орадан бир қанча йиллар ўтганидан кейин ҳам айрим актёрларнинг ушбу спектаклдаги ролларини эслаб, шу роллар устида қандай ишлаганларини завқ-шавқ билан ёзганлари тасодифий эмас.

Ҳар бир актёрнинг М.Уйғур раҳбарлигида ўз роли устида шундай меҳр билан ишлаши яхши самаралар берди. Спектаклнинг катта муваффақият қозонишида Шайхзоданинг М.Уйғур билан бирга ишлаши, театрга тез-тез келиб, «ўз қаҳрамонларининг кўриниши, ҳаракати, қиладиган ишлари ҳақида артистлар билан ўртоқлашиши» (Ш.Маъзумова) шу муваффақият гаровларидан бири эди.

Дарвоқе, 1936 йилда Ҳамза номидаги ҳозирги Ўзбек миллий академик драма театрида Соли Исмоилзоданинг «Темур» номли драмаси сахнага қўйилган. Ушбу спектаклдаги Темур ролини Шукур Бурхонов, турк саркардаси Анвар Поша ролини эса Қудрат Хўжаев ижро этишган. Қудрат Хўжаев ёшлигида турк зобитларини кўрган, асарда тасвир этилган давр тўғрисида қанчалик ҳаётий билимга эга бўлмасин, Анвар Пошанинг нутқини беришда бир мунча қийналган. Шунда Шайхзода Қудрат Хўжаевга ёрдамга келиб, уни туркча сўзларни тўғри талаффуз қилишга ўргатган эди. Шайхзоданинг артистлар билан ана шундай ишлаш «тажрибаси» «Жалолиддин Мангуберди»да ҳам асқотган бўлиши шубҳасиз.

Ҳар қандай трагедия бош қаҳрамоннинг ҳалок бўлиши билан якунланади. Мазкур асарда Жалолиддин тенгсиз курашда ҳалок бўлади. Аммо у, Отелло ёки Ҳамлет сингари мумтоз драматургия қаҳрамонларидан фарқли ўлароқ, ўз ҳаётини Ва-

Шукур Бурхонов (актёр) –
кинофилмдан лавҳа

тан озодлиги йўлида фидо қилади. Иккинчи жаҳон уруши йилларида халқда ватанпарварлик ва сафарбарлик туйғуларини тарбиялаш мақсадида ёзилган ва сахнага қўйилган бу асарнинг ҳаётбахш руҳ билан тугаши шарт эди. Шу боис Шайхзоданинг Жалолиддини ўлими олдидан халққа қараб бундай хитоб қилади:

*Мангуликдан жой олган яшар абадий,
Мен-ку Мангубердиман, олам билади.
Кўкларданми, сувданми ё ер тагидан,
Балки саҳро бағридан, тоғ этагидан
Бир кун пайдо бўламан шу юрт, шу ерда,
Юрт шайдоси кўринмас ғурбатда – гўрда.
Ким юртдан ёвни қувса, мендурман ўшал,
Улуғвор ниятларга қор қилмас ажал.*

Жалолиддиннинг шу сўнги сўзларида асарнинг ҳаётбахш ғояси ёрқин ифодаланган эди.

Хуллас, «Жалолиддин Мангуберди» спектаклининг премьераси 1944 йил 26 декабрда зўр муваффақият билан ўтди. Бу Шайхзода ҳаётининг энг бахтли куни эди. У шу куни премьерадан сўнг тик туриб қарсақ чалаётган томошабинларнинг даъватлари билан сахнага чиқиб, спектакль ижодкорларини қизгин табриклади. Улар, ўз навбатида, шундай ўлмас асарни яратиб бергани учун Шайхзодага миннатдорчилик билдиришди ва қутлашди. Сўнгра у бир неча дақиқа завқ-шавқ дарёсида «сузаётган» томошабинлар билан юзма-юз турар экан, ҳаётининг унутилмас, бахтли ва изтиробли онларини кўз олдидан ўтказди.

¹Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003. 272-бет.

²Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002. 630-бет.

OYBEK POETIKASIDA «QUYOSH» TIMSOLI

Dilnavoz SALIMOVA,
Jizzax davlat pedagogika instituti
katta ilmiy xodim-izlanuvchisi

O'quvchilarning badiiy-estetik didini shakllantirishda adabiyot to'garaklarining o'rnini katta. To'garak mashg'ulotlarida she'rni ifodali o'qish bilan bir qatorda poetik so'zlarning she'riy matndagi vazifasi, tutgan o'rnini va muallif mahorati haqidagi bir qator mavzularni ham o'rganish maqsadga muvofiq. Chunki poetik so'zlarni tahlil qilish o'quvchilarda poetik fikr va obrazlarni, g'oyani, badiiy niyatni uqiy olish ko'nikmasini o'stiradi, she'rni qalban his qilish tuyg'usini shakllantiradi. Shu maqsadda o'zbek she'riyatida keng qo'llanuvchi quyosh timsolining shoir ijodidagi turli talqinlarini o'quvchilar tasavvurida jonlantirish uchun **ijodiy yondashuv** metodidan foydalanish mumkin. Buning uchun quyosh tasviri tushirilgan elektron slayd o'quvchilar e'tiboriga havola qilinadi va ularga quyosh timsolini tasvirlash vazifasi topshiriladi.

Ma'lumki, Oybek lirikasida quyosh obrazi ko'p uchraydi. Quyosh – yangicha hayot, ozodlik, taraqqiyot, quyosh – Vatan, ishonch, umid kabi ma'nolarni anglatadi. Ayrim she'rlarining o'zida quyosh timsoli bir necha marta qo'llanilib, turli tasviriy vositalarda yangi ma'nolarni ifodalaydi. Uning «Quyosh yo'li», «Saylov», «Pushkin» kabi she'rlari bunga yorqin misol bo'la oladi.

So'ngra o'qituvchi quyosh so'zi ishtirokidagi she'rlardan misollar tushirilgan slaydlarni ko'rsatadi.

QUYOSH

Samoviy jism:

*Ko'rkiga to'ymaymen – ufqda quyosh
Bulutlar yuziga qirmizi bo'yoq.
Nahotki quyoshdan topgan bir zarra
Nurningmi tilsimi, san'ati shuncha.*
«Tabiat to'rtliklari»

**Muso toshmuhammad o'g'li
OYBEK**
(1905–1968)

Vatan ozodligi, hurlik:

*O'zbekiston tarixiga kirdi bir quyosh,
Zulmat o'chdi, yurtni quchdi oltin bir bahor...*

*Baxt quyoshi uzilib yerga tushmadi o'zi,
O'zbekiston asrlarning xarobasida.*
«Quyosh yo'li»

Ishonch, umid:

*Yerda baxt gullatgan mehnatni, suvni
Saxiy quyoshini saqlaydi botir.*
«Jangchi elatim oldida»

*Quyoshning nur yomg'iriga cho'mgan
bog'chalar,
Uzum, anjir, anorlari xil-xil tovlangan.*
«Quyosh yo'li»

So'ngra o'quvchilarga quyosh so'zida qanday ma'nolar aks etganligini tahlil qilish vazifasi topshiriladi. Ular slaydda keltirilgan misol-

lar qatorini davom ettirish maqsadida quyosh so‘zi uchraydigan she‘rlar ustida ishlashadi. O‘qituvchi vaqtdan unumli foydalanish maqsadida lirik she‘r parchalarini yoddan aytib ularga ko‘maklashadi:

*Tugaydi firoqlar, bitadi hijron,
Har uyda to‘y, har yuz quyoshday xandon...
Qalbimiz shodlikka to‘lar limmo-lim,
Bizni, yurtni quchur so‘lim bir zamon.
«Ahd-u paymon uzilmas»*

Mazkur she‘rda keltirilgan **quyoshday xandon** birikmasi orqali urushning qora kunlari ortda qolib, insonlar yuzida barq urgan baxtiyorlik kayfiyati tasvirlanadi.

*Oltin misralarga naqshlangan fikr,
Qalbing quyoshidan quyulgan tuyg‘u –
So‘nmaydi, ey shoir, o‘tsa yuz asr,
Haykaling singari chidamli, tunj u.
«Pushkin»*

Bu o‘rinda rus shoiri qalbidagi xalqparvarlik tuyg‘usi quyoshga qiyoslanmoqda. Shuningdek, Pushkin she‘riyatining muazzam quyoshga o‘xshatilishi an’anaviy tarzda keltiriladigan she‘riyatning bog‘, gulzor, chamanzor kabi ta‘riflaridan o‘zgacha yangicha tasvir vositasini hosil qiladi:

*Shaharlar to‘lqini, tog‘lar cho‘qqisi,
Bog‘chalar diyori, har yerda shu‘la –
Sochadi quyoshing. Ey shoir, surur –
Ila seni o‘qir bu erkin Vatan.
«Pushkin»*

*Ham Xolmat ko‘zlarining
Quyoshiga o‘tmishdan
Bir zum bir soya tushar,
Ko‘zlar tinar kulishdan.
«Bir baxt tarixi»*

O‘qituvchi yuqoridagi she‘rda ko‘zlarining quyoshi birikmasi qanday ma‘noda kelayotganligini aniqlash maqsadida **muammoli vaziyat** usulini qo‘llaydi, so‘ngra o‘quvchilar bildirgan fikr-mulohazalar ichidan to‘g‘ri javob aniqlab olinadi. Ko‘chma ma‘noda keluvchi ushbu birikma she‘r qahramoni – Xolmatning yoshlik yillari haqidagi xotiralariga ishora ekanini ta‘kidlagan o‘qituvchi qo‘shimcha tarzda quyidagilarni bayon qiladi:

Quyosh chiqqan paytda olamning yorishuvi, hamma narsalarning inson ko‘ziga ravshan ko‘rinishi kishi xotirasi tiniqlashishiga juda o‘xshash holat bo‘lib, xotiralar tufayli voqealar ko‘z o‘ngimizda qayta namoyon bo‘ladi. Xotiraning quyosh so‘zida ko‘chma ma‘no hosil qilishi o‘zbek she‘riyatida ko‘p uchramaydi, bu, asosan, Oybekka xos uslubdir.

O‘qituvchi fikrini dalillash maqsadida Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulom kabi shoirlar ijodidan qator misollar keltiradi, o‘quvchilar ushbu she‘riy parchalarda uchraydigan tabiat manzaralari haqida fikr almashishadi. Shundan so‘ng o‘qituvchi mavzuning davomini bayon qilishga o‘tadi: Oybek she‘riyatida quyosh va uning nuri insonni o‘rab turgan ilqlik, yorug‘lik, hurlik, Vatan kabi tushuncha va qadriyatlarni hamda uning ichki dunyosiga oid ishonch, umid, shodlik, baxtiyorlik singari insoniy tuyg‘ularni qamrab oladi. Bunda shoir birgina samoviy jism sifatida quyoshning chiqishi, botishi, bulut ortida qolishi, qaynoq yoki iliq harorati kabilarni musavvirona tasvirlab beruvchi so‘zlarni zargardek ipga tizadi. Zero, adabiyotshunos olim G‘.Salomovning: «Tabiatning hamma uchun bir xil hodisasi bir yozuvchi, aytaylik, Oybekning ikki asari – «Qutlug‘ qon» va «Navoiy» romanlarida ikki xil tasvirlanadi, qolaversa, Oybekning barcha asarlarida ham, ta‘bir joiz bo‘lsa, quyosh birday nur sochmaydi, havo birday esmaydi, suv birday oqmaydi, shamol birday turmaydi, yaproq birday shivirlamaydi. Unda ayni bir tabiat, borliq, moddiy dunyo har xil tovlanadi, turli vazifalarni bajardi...» – degan e‘tirofini shoirning so‘z tanlashdagi poetik mahorati obrazlar dunyosiga bergan ijobiy bahosi sifatida qabul qilish mumkin.

Oybekning obraz yaratishdagi mahorati o‘z-o‘zidan paydo bo‘lgan emas. Zero, shoir hali o‘yning fizik jism ekanligini anglay bilmagan go‘daklik paytidayoq uni qo‘liga olib ko‘rishni orzu qilgani, «murg‘ak qalbida shu tariqa tabiatga mehr uyg‘ongani haqida» «Bolalik» xotiralar kitobida yozib qoldirganligini bilamiz. Adabiy taxallusining Oybek ekanligi ham shoir yuragida oymomoga – yorug‘lik va ro‘shnolikka bo‘lgan muhabbat va ehtiyoj bilan bog‘liq bo‘lsa ajabmas. Shoir quyoshni bolalarcha tasavvur bilan ko‘rgani tabiiy. Natijada u sevimli timsoliga aylangan quyoshni o‘z lirikasida doimo munavvar nur sochishini istadi, ya‘ni she‘riy misralarda bu timsolga tez-tez murojaat etdi. Shoir lirikasida quyosh tasviri bir polotnoga jo qilinsa, XX asr o‘zbek she‘riyatida hech bir shoir Oybekchalik quyosh

bilan bog'liq tasvirlarni qo'llamaganligiga shohid bo'lamiz va, aytish mumkinki, shunda o'quvchi ko'z o'ngida haqiqiy oybekona peyzaj panoramasi paydo bo'ladi.

Shundan so'ng o'quvchilarning e'tibori bahsli savolga jalb qilinadi: Oybek poeziyasida quyosh poetik so'zi ko'p qo'llanilar ekan, u qanday g'oyani yuzaga olib chiqish uchun xizmat qiladi?

O'quvchilar fikrlarini bildirishadi. O'qituvchi bu fikrlarni umumlashtirib: «Insoniyatni yorug'lik – haqiqat sari intilishga chorlash g'oyasi aynan quyosh nurlari obrazi orqali anglashiladi, chunki quyosh mavhum emas, real jism, u doimo haqiqat kabi nur sochib turadi. Ushbu g'oyani idrok etish va amalga oshirish uchun adibga faqat yoshligida kuzatgan osmon jismlarigina ta'sir etgan deya olmaymiz. Sharq mumtoz adabiyotining ixlosmandi bo'lgan Oybek Umar Hayyom, Alisher Navoiy, Fuzuliy singari alloma shoirlar ijodini qunt bilan o'rgangan, uning ijodiga mumtoz she'riyatda uchraydigan shams, mehr, siroj, xurshid kabi

forsiy-arabiy «quyosh»lar ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmay qolmagan, albatta. Misralardagi «quyosh», «nur» so'zlarining tez-tez qo'llanilishi son jihatidan muhim emas, aksincha ularning ulkan mahorat bilan ishlatilganligi muhim», – deya mashg'ulotni yakunlaydi.

So'ngra Oybekning «Chimyon daftari» turkumidagi peyzaj she'rlarida quyosh so'zi jami necha bor qo'llanganligi va har birining qanday ma'nosini aniqlash uyga vazifa sifatida topshiriladi. Bunday topshiriq o'z o'rnida badiiy tasvir vositalarini bilishni ham talab qiladi. Shuningdek, o'quvchi she'riy nutqning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etishiga imkon yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, umumta'lim maktablarida adabiyot to'garaklarida badiiy mahorat masalalariga oid mavzular doirasini kengaytirish maqsadga muvofiqdir, chunki she'riyat o'quvchini yuksak insoniy fazilatlariga oshno etadigan, uning aql-idroki va estetik didini kamol toptiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oybek. Mukammal asarlar to'plami. II jild. She'rlar. T.: Fan, 1975.
2. G'. Salomov. Tarjima tashvishlari. T.: G'. Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. 37-bet.
3. F. Nasriddinov. Quyosh tabassumi // Toshkent oqshomi. 1989. 1–4-betlar.
4. B. Umurqulov. Poetik nutq leksikasi. T.: Fan, 1990. 59–79-betlar.

«ASHRAQAT...»NI ANGLASH

Mo'minjon SIDDIQOV,

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti

Alisher Navoiyning «G'aroyib us-sig'ar» devoni «Ashraquat...» g'azali bilan boshlanadi. Bu – g'azalning shartli nomi, chunki o'tmishda g'azallarga maxsus sarlavha qo'yilmagan. Mazkur lirik she'r an'anaga muvofiq hamd mazmunida. Ayni chog'da, g'azal devondagi barcha lirik she'rlarning kirish qismi (A. Rustamov) hisoblanadi, ularning mazmuniy yo'nalishlaridan darak beradi.

G'azal akademik litseylarning ikkinchi bosqich o'quvchilari uchun tayyorlangan majmuaning boshida berilgani ham bejiz emas. Zero, devondagi keyingi g'azallar, shuningdek, muxammas va ruboiylar, qit'a va tuyuqlar, «Xamsa» muqaddimalaridan berilgan parchalarning barchasiga «Ashraquat...»ni chuqur tahlil etish, uning mohiyatini to'liq anglab yetish orqali erishiladi. Bu esa muallimdan g'azalni to'laqonli tahlil eta olish layoqatini, uning umumiy va xususiy jihatlarini farqlay bilishni, har bir so'z zamiriga yuklangan mohiyatni his qilishni, zulma'naynlikni hisobga olishni va timsollarda aks etgan mazmunning serqirra, serqatlamligini yoritib berishni, daho ijodkor mahorati qirralarini yaxshi ilg'ay olishni taqozo etadi. Buning uchun faqatgina ma'ruza va sharh bilangina kifoyalani qolmay, o'quvchilarni g'azal tahliliga to'liq jalb etish, ta'limning sinalgan va interfaol usullaridan o'z o'rnida va samarali foydalanish lozim.

«Ashraquat...» g'azalini o'rganish dastlab o'qituvchi tomonidan uni ifodali o'qish va ayni g'azal asosida Munojot Yo'lchiyeva ijro etgan qo'shiqni eshittirish bilan boshlash maqsadga muvofiq. Bu jarayonda o'quvchilar g'azalning darslikdagi yoki oldindan tayyorlangan hijolarga ajratilgan matnini diqqat bilan kuzatib boradilar. Agar bu matn kompyuterda chiqarilgan nusxalarda tarqatilgan bo'lsa, uning bahrini aniqlash va ohangini keltirib chiqarish, hech bo'lmaganda,

qo'shiq ohangi bilan izma-iz solishtirib borish imkoniyati paydo bo'ladi.

Bizningcha, mumtoz she'rlarni o'rganishni asarning vaznini aniqlashdan boshlash va shu jarayonda so'zlarga yuklatilgan ma'noviy serqatlamlikni o'zlashtirish, buni galdagi o'rganilayotgan lirik she'rlarga tatbiq etib borish darkor. «Ashraquat...»ni o'rganishda darslik-majmuaga qo'shimcha adabiyot sifatida A. Rustamovning «Xazoyin-ul maoniy»ning fotihasi» nomli maqolasi va N. Komilovning «Ashraquat»ning nasriy bayoni va sharhidan foydalanishni tavsiya etamiz. G'azal mazmun-mohiyatini tushunib yetish uchun uning ritmik o'lchovini bilish muhim. Ayni shu jarayonda o'quvchilar zikrimizdagi g'azal o'zbek she'riyatining keng tarqalgan vazni – ramali musammani mahzufda, taqte'si foilotun foilotun foilotun foilon (juft misralar foilon), taqte'chizmasi - V - -/ - V - -/ - V - -/ - V - ekanidan ogoh bo'lishadi. Darsning galdagi bosqichida g'azalning har bir bayti va uning proyektorga yozilgan audiosharhini eshittirish dars samarasini oshiradi. Ayni paytda o'quvchilarning adabiyot daftariga g'azaldagi tushunilishi murakkab so'z va jumalarning izohi yozdirib qo'yilsa, ularning g'azal sharhini anglashlari oson kechadi.

Shundan so'ng o'qituvchi oldindan tayyorlangan, g'azal matni aks etgan quyidagi audioslaydni namoyish etadi.

1- bayt:

*Ashraquat min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,
«Yor aksin mayda ko'r» deb, jomdin chiqdi sado.*

Sharhi: Ertalab chiqqan quyosh kosasining aksidan hidoyat nurlari porlab ko'rindi va Xudoning jamolini uning tajallisida ko'r deb olamdan sado chiqdi. Bayt mulamma'(shiru shakar) shaklida: birinchi misra arabcha, ikkinchisi o'zbekcha; «may» va «jom» timsollari e'tiborni tortadi. Shoir bundan keyingi barcha baytda ana shu ikki tim-

solni takrorlaydi. Takror ortiqchalikdan xoli bo'lib, iltizom san'atini yuzaga keltirgan. Chunki «jom-u may» iltizomi komil insonning ko'ngli va haqiqat mayidir. Jomiga haqiqat mayi tushgan, ya'ni Haqiqat mayidan ogoh bo'lgan inson azaliy saodatga musharraf bo'lib, uning bitmas-tuganmas lazzatidan bahra oladi. Darhaqiqat, «may» so'zi – ishq ramzi qilib olinganda, «jom» so'zi va uning ma'nodoshlari – ko'ngilni bildiradi. Birinchi misradagi «ka's» so'zi zohiran jomni, botinan esa ilohiy ishqni anglatadi va keyingi misrada Haqqa erishmoqning yagona yo'li ishq ekaniga urg'u beriladi.

2-bayt:

*G'ayr naqshidin ko'ngul jomida bo'lsa
zangi g'am,
Yo'qtur, ey soqiy, mayi vahdat
masallik g'amzudo.*

Sharhi: Ey soqiy, agar Xudodan, komillik yo'lida intilishdan o'zga tashvishlar – moddiy dunyo g'am-u anduhi ko'ngil oyinasini kir qilgan bo'lsa, bu kir, zangni, faqat ilohiy tajalliy nuri bilan, shu nur zavqi bilan yuvish mumkin. Endi shoir «jom» so'zini bevosita ko'ngil ma'nosida ishlata-di. «G'ayr naqshi» – ko'ngilga ma'shuq xayolidan boshqa narsalarning o'rnashib qolishidir. Agar bu tashvishlar nozarur mayda-chuydalardan iborat bo'lsa, odamni izdan chiqarishi tayin – ko'ngil g'amxonaga aylanadi. Ko'ngildagi g'amni vahdat mayigina eritib, yo'q qilib yuborishga qodir. Bu – ezgulik mayi. Bunga erishgan kimsa olamni, o'zining kimligini tushunib yetadi.

3-bayt:

*Ey xush ul maykim, anga zarf o'lsa bir
sing'an safol,
Jom o'lur getinamo, Jamshid, ani
ichgan gado.*

Sharhi: Bu nur, bu may shunday ajoyibki, unga bir siniq sopol kosa bo'lagi – faqir kishi ko'ngli ham idish bo'lishi mumkin, o'shanda jom – butun olamni ko'rsatadigan va bu jomdan may ichgan, ya'ni tajalliy nuridan bahra topgan odam, u gado bo'lsa ham, o'zini shohdek his etadi. Bu o'rinda vahdat mayini «xush» deya sifatlashdan murod shuki, bunday may ichilganida ko'ngilda g'amdan asar ham qolmaydi, siniq ko'ngil (dunyo tashvishlaridan ezilgan shaxs) shodlanadi, o'zini podshohdek his etadi. Chunki endi u olam sirlaridan voqif bo'ladi, ko'ngli olamni ko'rsatuvchi oynaga aylanadi. Ko'nglida kibr, xasaddan asar qolmaydi, faqirlik faxrga aylanadi. Shu o'rinda Jamshid talmehi ma'nosini-da anglash zaruriyati

tug'iladi. Jamshid, Jam nomlari bilan adabiy asarlarda ko'p uchraydigan bu timsol qudratli podshohlardan birining nomi. Ushbu ism «Avesto»da ham uchraydi. Yetti yuz yoki ming yil hukmdorlik qilgan Jamshid odamlarga farovonlik, tinchlik olib kelgan. Shayx Sa'diy «Guliston»da qayd qilishi-cha, birinchi bo'lib to'n tikkan, qo'liga uzuk taqqan kishi ham Jamshid bo'lgan ekan. Shuningdek, u Navro'z bayramini joriy etgan, gavharli taxt yasagan. Sehrlil jom ham ixtiro qilgan. Bu manbalarda «jomi Jam» deb ham keladi. Bu sehrlil jomga quyilgan may sira tugamagan. Dunyoda bo'layotgan voqealarni ko'zgidagidek aks ettirib turish uning yana bir xosiyati bo'lgan.

4-bayt:

*Jom-u may gar buyladur, ul jom uchun
qilmoq bo'lur
Yuz jahon har dam nisor, ul may uchun
ming jon fido.*

Sharhi: Agar jom bilan may insonga o'zligini tanish imkonini bersa, ko'ngildagi nafi ammorani supurib tashlab, komillik martabalariga olib borsa, bu jom uchun yuz jahonni bag'ishlasa, bu may uchun ming jonni fido qilsa arziydi. Baytdan juda ulkan ibrat ayon bo'ladi: agar vahdat mayi shunday qudratga ega ekan, uni no'sh etish darkor. Dunyo tashvishlaridan ozurda bo'lmasdan, ezgu niyatlar bilan umrguzaronlik qilish, o'zligini anglab yetish orqali shukronalikda yashash lozim.

5-bayt:

*Dayr aro xush ahli rasvo bo'lg'ali,
ey mug'bacha,
Jomi may tutsang, meni devonadin qil ibtido.*

Sharhi: Ey oshiqdar davrasini qizituvchi, bizga sirdosh bo'lmaganlar rasvolik deb o'ylagan ishq essizligi holatini vujudga keltirish maqsadida ko'nglimizga ishq o'tini yoqmoqchi bo'lsang, bu ishni mendan boshla, chunki o'zgalarga nisbatan men bunga ko'proq mushtoqman. Demak, uni zohiran tushunish bir yoqlamalikka olib keladi. Baytdagi «dayr» va «mug'bacha» timsollari, «devona» istilohi shunday xulosaga olib keladi. «Dayr aro xush ahli rasvo bo'lg'ali» ifodasini ham bir tomonlama tahlil etmaslik kerak. «Xush ahli» – hali vahdat mayini ichmaganlar, aldanchi dunyoga aldanib yurganlar; «rasvo bo'lish»ni esa «dunyo lazzatlaridan yuz o'girish», deb tushunish o'rinlidir.

6-bayt:

*Toki ul maydin ko'ngul jomida bo'lg'ach jilvagar,
Chehrayi maqsudi mahv o'lg'ay hamul
dam moado.*

Sharhi: Bu maydan ko'ngil jomida izlangan narsa jilva qilsa, unga xalal beruvchi ikkilamchi narsalar yo'qlikka ketadi. Ya'ni kishi vahdatga erishib, uning ko'nglida mavjudotning azaliy va abadiy bo'lgan, ularni bor qilib turgan umumiy jihati jilva qilib tursa, ularning boshqa xususiy, bir-biriga qarama-qarshi jihatlari g'oyib bo'ladi. Aniqrog'i, agar talabgor ko'nglini tiriklik zanglaridan xalos etib, komillikka musharraf bo'la olsa, dunyoning kirdikorlarini bilib oladi, o'zi va atrofidagilar intilayotgan narsalar arzimas ekanligini tushunib yetadi.

7-bayt:

*Vahdate bo'lg'ay muyassar may bila jon
ichrakim,
Jom-u may lafzin degan bir ism ila
qilg'ay ado.*

Sharhi: Shunday holatda may bilan jom, ya'ni ilohiy tajalli bilan dunyo yoki ko'ngil orasida bir yaqinlik, birlashish yuz beradiki, «jom» va «may» so'zlarini istifoda qilgan odam har ikkisini bir nom (so'z) bilan ifodalashi mumkin. Ular orasidagi birlik ko'ngil va haqiqat orasida ham mavjud. Haqiqat nuri tushgan ko'ngil nurga to'lib, bunday ko'ngil egasi nuroniyga aylanadi.

8-bayt:

*Sen gumon qilg'ondin o'zga jom-u
may mavjud erur,
Bilmayin nafy etma bu mayxona ahlin,
zohido.*

Sharhi: Ey zohid, sen o'ylayotgan jom-u mayni aytayotganim yo'q, chunki bu sen nazarda tutgan, odamni xor-u zor qiladigan jom-u may emas, bilmasdan biz so'z yuritayotgan mayxona ahliidan bo'lgan, olam va odam haqiqatini bilish uchun to'planganlarni malomat qilma. Ularning bu joyga to'planishlarining murodi faqat ezgulik.

9-bayt:

*Tashnalab o'lma, Navoiy, chun azal
soqiysidin,
«Ishrab-u, yo ayyuhal atshon» kelur har
dam nido.*

Sharhi: Ey Navoiy, Azal soqiysidan dambadam «Iching, ey tashnalar!» degan nido kelib turgach, tashnalab bo'lib yurmay, o'sha mayni ichish harakatida bo'l. Zero, insonning Haqiqatga bo'lgan tashnaligini qondirish borliqning azaliy xossalaridan biri. Olamda buning ravshan belgilari namoyondir. Shu bois sidqidildan harakat qilsang, borliq ham sening haqiqatga bo'lgan tashnaligingni qondiradi. Shunga harakat qil, umringni zoye o'tkazma!

She'r matni ustidagi ishlar shu tariqa poyoniga yetgach, o'qituvchi baytlararo birma-bir bog'lanib borgan mazmunni umumlashtiradi va Hazrat Navoiyning mazkur g'azali shoirning komil inson haqidagi qarashlari in'ikosi ekanini, g'azaldagi «may» va «jom» istilohlari shoir niyatini yuzaga chiqaruvchi vositaligini yana bir karra ta'kidlaydi. «May» va «jom» iltizomi tufayli yuzaga kelgan ma'nolar aks etgan ko'rgazma bilan ma'ruzaga yakun yasaladi.

O'quvchilarga g'azalni mustaqil o'qib chiqib, uning mazmunini yana bir karra shuurda gavdalanitirishlari topshiriladi. Natijada, ular g'azalning mazmun-mohiyatiga yanada yaqinlashadilar. O'qituvchi «Aqliy hujum» usulini qo'llab, ushbu savollarni o'rtaga tashlaydi:

– «Ashraqt...» g'azali nima sababli o'zidan keyingi g'azallar uchun dasturiy xususiyatga ega?

– Shoir g'azalda nimalarni ifodalashni niyat qilgan?

– G'azalda istifoda qilingan «may» va «jom» istilohlari zamirida qanday ma'nolar yashirin?

– G'azal lirik qahramonining baytdan baytga o'sish-o'zgarishi qay tariqa ko'rsatilgan?

– G'azal maqtasida nima uchun Qur'oniy kalom keltirilmoqda?

– Ma'lumki, har qanday g'azalda bir bayt shohbayt sanaladi, lekin nima uchun ushbu g'azaldagi barcha baytlarni shohbayt hisoblash mumkin?

– G'azaldagi qaysi so'z-timsollarni shoir badiiy mahoratini ko'rsatuvchi unsurlar sifatida baholash mumkin?

Darsning yakuniy, mustahkamlovchi qismida guruh o'quvchilari uch guruhga bo'linib, «Bumerang» usulidan foydalangan holda, quyidagi:

birinchi guruhga «G'azalda ilohiy nur jilosi zikr etilgan o'rinlarni topib izohlang»;

ikkinchi guruhga «G'azaldagi «dunyo» timsoli sharh etilgan misralar mohiyatini izohlang»;

uchinchi guruhga esa, «G'azalda inson ko'ngli qay darajada talqin etilganligini sharhlang» topshiriqlari beriladi.

Guruhlar berilgan topshiriqlarga har tomonlama javob berishadi. Bir o'quvchi to'liq javob berolmagan o'rinlarni uning guruhidagi boshqa o'quvchi to'ldirishi mumkin. Kezi kelganda, o'qituvchi javoblarga o'z munosabatini bildirib boradi.

Xullas, dars davomida mazkur g'azalni shu tariqa o'rganib borish Alisher Navoiyning darslikdagi boshqa g'azallari tilsimlariga ham yo'l ochadi.